

УКРАЇНСЬКА
❄❄❄ КЛІО ❄❄❄

Іван Корсак

Отаман Чайка

Роман

«І не любила Україна ні царя, ні пана,
а скомпонувала собі козацтво,
єсть то істее братство,
куди кожний, пристаючи,
був братом других...»

Іван Корсак

О Т а м а н
Ч А Й К А

Роман

Ярослав
ВАН
Київ 2010

ББК 84.4УКР6
К69

Корсак, Іван.

Отаман Чайка : іст. роман / Іван Корсак. — К.: Ярославів Вал, 2010. — 192 с. —
(Українська Кліо).

Карколомний сюжет книги, головні герої якої є реальними історичними особами, не залишить байдужим читача. Іван Корсак, використовуючи архівні матеріали, реконструював і осмислив історію України ХІХ століття. Життя отамана Чайки (1804–1886), «поляка з українською групою крові», сповнено духом авантюриництва й дивовижних, почасти парадоксальних поворотів долі. Відомий історик польської літератури Зигмунт Швейковський писав: «Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс».

Видавнича рада:

Віктор Баранов, секретар ради НСПУ, головний редактор журналу «Київ»; **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Шевченківської премії; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Шевченківської премії; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії Україна; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Лілія Максименко**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал»; **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал».

© І. Корсак, 2010

© Післямова М. Слабошпицький, 2010

© Художнє оформлення І. Женченко, 2010

© Видавництво «Ярославів Вал», 2010

ISBN 978-966-2151-17-6

Хто ти?

Сам себе словами Пілата тепер можеш спокійно спитати...

А може, й справді ти, Міхале Чайковський, умив руки від власної долі, як Пілат колись умивав від долі Його, всі інші на твоїх же очах щойно від долі твоєї також умили руки, вмили ще й охайненько витерли, і тепер, усіма покинутий, сидиш самотньо на стамбульському березі Босфору, як сидів дев'ять з лишком літ тому, досвітком 25 серпня 1841 року, дев'ять таких ризикових і химерних літ.

Як і тоді, пори світанкової, виють пси з європейського боку, а з цього, азійського, вторить їм шакалів виття занудне... Тоді тебе обіймав страх, як дати раду собі в чужій країні, серед чужого люду, мови якого й словечка не тямив, чого гріха таїти, побоювався посольства російського, що пронизало щупальцями нишпорок всю оттоманську імперію, і мало тебе давно-давно вже на оці. З тими тривожними думками, що муляли душу і млоїли, ти непомітно тоді заснув, а прокинувся від мелодійного голосу муедзинів, що кликали на молитву вірних. Зараз так само виють пси і шакали з обох боків протоки цієї, хлюпає хвиля і знімає солоні бризки, з кигиканням пронизливим, зблиснувши сліпучо-білими крилами, спадають на воду чайки і знову вгору злітають стрілами, таке ж високе, неймовірно синє, аж фіолетове небо, наче Творець, коли фарбував, зумисне передав йому синьки, і так само лунають над стрімкими шпильями мінаретів розлогі голоси муедзи-

нів. Тоді коротенький сон змив теплим літнім дощем твій страх і побоювання, зараз же несила зімкнути повіки, що почервоніли і пекли. Тепер немає страху, зате є невизначеність, млосна й терпка, дошкульніша навіть за страх.

Хто ти?

Поляк з неіснуючої нині держави, пошматованої і розчавленої вкотре чужинським чоботом, не раз забризканим кров'ю твоїх родаків, востаннє, вже на твоїх очах, кров'ю побратимів-повстанців 1831 року, які піднялися, нехай навіть без твердого сподівання, спільно із українцями істинно за вашу і нашу свободу. Чи ти більше козак з українського краю, де зродився, до якого приріс душею, і тепер вже не відірватись довіку, інакше душа та стане розчахнутим деревом? Ні Польща, ані козаччина українська тебе тут, у Стамбулі, не мають чим захистити, польський емігрантський уряд Адама Чарторийського у Парижі все обіцяє тобі, своєму агентові у Туреччині, виклопотати для недоторканності американське громадянство — та заблудилося десь воно поміж розбурханих і пінистих океанських хвиль. Нарешті вчора французький посол, милий і гречний Аупік, зічнено ховаючи очі, ламким і надтріснутим голосом без вини винуватого офіційно звідомив:

— Мені прикро, але надалі Франція позбавляє вас своєї опіки.

Отож від сьогодні, Міхале, ти ніхто, цілком безоружний перед царськими нишпорками, які мають право будь-якої миті заламати тобі руки, пов'язати і відправити милуватися не стамбульськими краєвидами, які так нагадують тобі милий Київ, а безбережними та іскристими сибірськими снігами — те замилювання супроводжуватимуть не мелодійні голоси муедзинів, а завивання голодної вовчої пісні, від якої гусне і стигне у жилах кров.

* * *

Ти — ніхто і нічий.

Тобі пригадають усе, починаючи з боїв на Волині.

Але ж долю свою вибирав ти сам, і навіть зараз, у безвиході глухій та темній, не каєшся. Та доля зростала разом з тобою десь там, в таких неблизьких ниньки краях, на берегах річечки Коденки, у любих Гальчинцях, селі Житомирського повіту, верст за тринадцять од Бердичева, тодішнього торговельного Єрусалима українського, Русі наддніпрянської. Ще тільки ти на Божий світ заявився, ще першим криком появу свою возвістив, як дідусь твій повагом перехрестився і вгадав чи напроорокував ту долю:

— Назовімо Михайлом, Міхалом... Хай козацький архангел його береже.

Дух шляхетності і козацтва, як запах сушеного липового цвіту, припасеного на випадок хвороби на зиму, дух той запорозький у їх домівці був невивітряним вже за кількох поколінь. Тебе, ледве від землі відріс, взялися вдягати по-козацьки, навіть шапку з пером чаплі носив, як в давніх гетьманів України, — вся родина тішилася тим, а вельми твій дядько, аж голову від замилювання перехилював, бо його улюбленцем став від народження. В їх роду були кардинали і воєводи, був посол у Січ Запорозьку, чималенько із роду допомагало Наполеонові звільняти Польщу від російської окупації... А як один з них проти батькової волі пішов служити царю і воював на чужому боці на Березині, то не захотів батько його навіть і бачити. Син насмілився все ж прийти у російському мундирі і при орденах імператорських — і тоді схопив старий револьвера і вистрілив в того тремтячою рукою. Куля, на щастя, лише мундир пробила, але син більше ніколи не посмів перед батьком постати...

А Міхалів батько так рано, на жаль, відійшов, мама ж

його, чи не найвишуканіша красуня в окрузі, заміж вдруге зареклася виходити, всю ласку й тепло тобі віддала, аби виріс правдивим таки козаком. Хоч дрібненький, та жвавий, по землі ледве вчився ходити, а в сідлі вже тримався вправно; тільки вгору трішки піднявся, як став ганяти верхи, аж мерехтіло в очах, аж переляк хапав старших, коли мчав повз дубові гайки і березові, знов вилітав на рівнину, де обабіч шляху то вусатий ячмінь котив хвилю, то, наче снігом посипані, зацвітали і до памороків пахли гречки, синє небо зливалося воєдино з полем, лляним, квітучим...

Ледве очі заплющиш, як постане у пам'яті стара церковка при в'їзді в Гальчинці, з долини річки чути шум і кректання водяного млина, старістю втомленого і неспинного вічно, довгий шерех біленьких хат у садах, що благовіють медом і бджолиними крилами аж видзвонюють. А ще, певно, навіть як помиратимеш, бринітимуть струни і звучатиме тихий голос твого учителя, кобзаря Левка, що наспівував думи козацькі й пісні — вони п'янили кріпше вина, ті пісні про вольність, ті думи, що мали сміливість кривду називати кривдою.

Доля не раз манила ласим дарунком, та ти виходив на інший, свій шлях. Зовсім ще молоденького обрали житомирці тебе маршалком, але ж зрікся гонорової тої посади на користь дядька, що посів на виборах друге місце — принесли-бо з вирію бусли на втомлених крилах не тільки весну, а й дух свободи людської та бажання її здобути.

Ти тоді сам умив руки від власної долі, бо ж куди, вважаю, неправди багато на світі і злої кривди. Он поміщика тамбовському за батькову участь у полоненні Тадеуша Костюшка дарували височайшим указом село під Києвом, людині жорстокій і немилосердній — він підвішував своїх кріпосних жінок за волосся до стелі, тоді потрохи підрізував

бритвою коси. Коли зоставалося трішки того волосся і воно не витримувало більше тіла, жінка зривалася і решта коси разом з окривавленою шкірою на гакові тихо погойдувалася. А дружок його, офіцер гусарський, запросив у гості друзів повеселитися: силою зігнали з усього села кріпосних молодлиць і дівчат для втіхи відомої. Добре таки гуляли, доки чоловіки, брати і батьки цих невільниць, не обклали дім сухою соломою і підпалили, а самі чатували навколо з сокирами й молотками — жодна чоловіча душа не вихопилася з того вогняного пекла, але всеньке село у Сибір пішло.

Дивно якось складалося у твоєму житті... На час, коли тебе обрали маршалком, для себе ти вже вирішив взяти участь у повстанні — в тебе був вибір і водночас не було, життя йшло за стрімкою і невмолимою логікою; звісно, ти мав можливість порушити той перебіг, але хіба за умови, що перестав би поважати сам себе.

Ти мав сімнадцятого травня вийти із Гальчинців на чолі кінноти із тридцяти чоловік, загону, сформованого власним коштом і зі своїх людей. Та обставини, і хто тепер скаже, випадкові чи не випадкові, змусили виступити навіть раніше.

В стайню, де оглядав коні перед маршем, вбіг захеканий козак:

— Пане, по вас прибули жандарми!

Перша думка: втікати. Але як, з кількома козаками замість загону, який мав приєднати до всіх повстанців? Ні, спокійно, наскільки вдавалося, пішов у дім, а там у кімнаті, де переховував свої револьвери і шаблю, ротмістр зі ще одним жандармом уже чекають.

— Вам велено прибути в Житомир, до генерал-губернатора Левашова, — ротмістр звернувся французькою, тоном сухим і діловитим, безбарвним і без смаку, як переварена і вистуджена вода.

— То запрошення чи наказ? — перепитав обачненько, для годиться, аби виграти час, як раптом почулися дзвони з недалекої дзвіниці, тривожні якісь, не такі, що в церкву кличуть. «Москалі людей збунтувати хочуть?» — спала найперша, неймовірна думка, але тільки на мить — якраз через ту неймовірність.

І тут з виляском відчинися двері, гурт сільських людей ввірвався в кімнату.

— Нашого пана арештувати ми не дамо!

Жандарм смикнувся було до руків'я шаблі, але хтось з козаків ударив його по руці, кілька чоловіків навалилися на ротмістра та жандарма, враз повалили на землю. Тих, хто повинен був ув'язнити бунтарів, тепер самих замкнули в пивниці.

Збиралися у похід вже невідкладно, а перед тим на російському штапованому шестирубльовому папері ще написав акта, яким надавалася воля усім твоїм селянам, земля у власність на вічні часи, їх родинам і дітям.

Не забути ніколи тої ночі з 17 на 18 травня 1831 року, коли в коровицькому лісі, на великій галявині, приєдналися до повстанців Кароля Ружицького. Ледве засіріло небо над світанковим лісом, виспане птаство візнобій залящало з утіхи, як перед вишикуваних повстанців виїхав командир.

— Небагато в нас вогнепальної зброї, навіть шабель бракує, — говорив Кароль Ружицький до вояків, говорив спокійно й неголосно, але з твердою певністю, і ця його впевненість передавалася повстанцям. — Під оком російського тирана ми не мали змоги зброї заготувати вдосталь, та не раз же доводилося заради цієї землі кувати з плугів грізні мечі. Ми здобудемо зброю і здобудемо волю. Пошановуючи святу нашу справу, йтимемо в атаку не з дикунським «ура!», а гукатимемо: «Слава Богу!»

Не забудеш ти, Міхале Чайковський, і першого бою — під Молочками тоді мало в пастку не втрапили. На них, утомлених переходом, наступали з двох боків батальйони піхоти російської, то ж тільки на прорив надія могла покладатися... Спершу риссю, а тоді вскач пішов ескадрон Чайковського, джмелями злими поряд гуділи кулі, ось вже на повну силу зачулося: «Слава Богу!» — і раптом — широкий рів, якого погано було видно, куля ранить у шию твого коня — і кінь знімається дибки, а тоді одним надзусильним стрибком, розпластавшись в повітрі, долає чималого того рівчака... Козаки твої не відстають, врізалися в самісіньку гущу ворога, шабля твоя рубала направо й наліво, тричі тебе витісняли з каре і тричі знову вривався у нього, бій у безпам'ятстві, в сліпому шалові, коли доля секунди вирішує: жити тобі чи залишитися тут, під ногами обезумілих коней і людей — батальйон росіян знесли стрімким наступом, наче вихором.

Похитуючись у сідлах і дрімаючи інколи на ходу, йшли вояки рейдом до Ковеля, стрімкими кидками, шулікою падали на обози транспортні росіян, нищили їх, здобували собі амуніцію — той рейд немало ускладнювався частими і жорсткими сутичками з військами генерала Рота, який обсадив ними всі найголовніші тракти. То не випадковість, думав тоді, що проти повстанців кидають таких, як Рот... Приблуді з ельзаських країв, що був до Французької революції капітаном королівського нормандського полку, згодом пішов шукати щедріші хліби в російського імператора, звісно, не шкода цієї землі і люду її не жаль. Найбільшу славу здобув генерал не ратними справами, а чварами з офіцерством власним. Якось вулицею дому, де мешкав, побачив він похоронну процесію — рухався печальний кортеж, офіцери у повній формі несли труну під погребальним покровом, всі такі смутні і на руках жа-

лобні пов'язки. Генерал послав ад'ютанта дізнатися, кого ж то хоронять.

— Генерала Рота, — мовили вельми похмурі офіцери.

Генерал наказав внести труну в дім.

— Відчинити труну! — сувора команда.

Скрипнули цвяхи, підняли кришку — та замість покійника як вересне рябий підсвинок...

Вісьмох офіцерів розжалували у солдати.

Пробиваючись крізь російські заслони, рухалися твої вояки до Ковеля, і небагато знали про подальші плани повстання. Ніхто не давав гарантії, як складеться, але один із можливих планів передбачав саме тут, у ковельських лісах, прийняти нових повстанців, тут буде чим прогудувати людей та коней, пройти далі через пінські болота в лісі овруцькі та радомиські на Поділля: там все складалося до того, щоб створити стотисячне повстанське військо. І шлях крізь мозирські та овруцькі пуці був безпечніший інших. Острівки посеред трясовини, щедрі нивки, болота й сінокоси; до тих нивок можна легко і швидко проходи загатити колодами — і тоді вони недоступні.

Доля твоєму загонові судилась інакша, з-під Ковеля через Буг пробивалися до Замостя, і тут, вишикувавши вояків, вручали тобі орден Вірності Мілітарі.

Ти переводив погляд з обличчя на обличчя, ти знав всіх не лише зі свого ескадрону, а й усього полку Кароля Ружицького. З майже півтисячі твоїх полкових побратимів ледве частка десята була польської шляхти, а на дев'ять десятих повстанське військо склали українці з сімей житомирських селян, міщан, священників православних та уніатських. Мовою війська була українська, в поході пісні козацькі кріпили дух — і те вважав ти властивим і законним.

Тож, Міхале, не раз умивав ти руки від спокус, які доля тобі дарувала. А може, ті дарунки душа не хотіла приймати? Як не міг аж ніяк прийняти камер-юнкерство з рук імператора Миколи I, тоді, ще перед початком повстання?

2

Максим Зеленчук побачив загін кіннотників ще наприкінці вулиці — вершники наближалися швидко, підхитуючись у сідлах, видно було вже, що то не російська кіннота, бо вдягнуті у звичний тутешній одяг, але чомусь усі при зброї. Ось уже можна навіть розпізнати обличчя переднього вершника, на подив Максима, то був Міхал Чайковський, з яким тільки два дні тому зустрічався в гостинній родині Залеських, куди зліталася молодь з навколишніх маєтків, а вельми парубки. Тоді кількома словами було перекинулися, що за Бугом паляхкотить повстанче полум'я і ніщо не завадить докотитися йому сюди — молодший на кілька років Максим, що лише недавно закінчив гімназію, дивився на Міхала ще школярськими очима, в яких таїлася несхитна певність у всезнайстві та непомильності старших.

Зараз же Чайковський, як порівнявся з Максимом, тільки на мить приспинив коня, що взявся невдоволено перебирати ногами та гризти вудила.

— Терпи, козаче, горе — будеш пити мед, — замість привітання мовив Чайковський. — Але знудило вже від того меду, йдемо до повстанців.

При останній розмові в Залеських вони смішками-пересмішками перекидалися з приводу підсолоджених і таки

досить зверхніх слів Миколи І про блаженство поляків під російським скіпетром. Максим дивився услід загонові, що зникав за курявою в другому кінці вулиці, помислом він у ту ж хвилю подався би разом з цими вершниками, якби тільки не боронили рідні...Але то зараз немислимо, зойкнула б і заплакала, заламала руки матір, а батько, багаторічний тутешній фельдшер, подивився таким би суворим поглядом з-під своїх густих і кошлатих брів, яким тільки раз у житті дивився, як через Максимові пустощі у дитинстві згоріла сусідська скирта, — і добре, якби тільки грізним поглядом обійшлося...

Тим часом життя по-своєму судило. Наступного дня, вже в надвечір'ї, в подвір'я раптово заскочив вершник на змиленому, геть загнаному коні. Незнайома людина і незнайомий кінь — кому ж то негадано і з якої потреби до них заманулося? Вершник хитнувся було і, немов сонний, почав зсуватися з сідла та, обм'який, упав на землю. Батько з Максимом вихопилися на подвір'я, повернули угору обличчям несподіваного гостя — вершником, уже непритомним, була молода дівчина у чоловічому одязі, крізь який біля плеча сочилася кров.

Швиденько поранену забрали у дім, і батько став її перев'язувати. За кілька хвилин дівчина кліпнула важкими повіками.

— Хто ви? — повела поглядом незнайомою кімнатою.

— Ми люди, — відрекомендувався нахмурений батько. — А чого вас занесло, судячи з усього, аж ніяк не в жіночі діла? Боятись не слід, я фельдшером тут служу.

Не вельми зичливий тон і завше набурмосений батьків погляд з-під розлогих і вже посивілих брів несподівано не викликали у пораненої перестороги.

— Я зв'язкова у повстанців. Мені терміново треба їхати далі з донесенням.

— Вашому донесенню слід каменем лежати у цьому ліжку. Щонайменше два тижні, — відрізав батько тим самим звичним для нього грубуватим тоном.

Допізна клопотався батько коло негаданої гості, варив одному йому знані трави, від яких у всенькому домі стояв п'янкий лоскітливий дух, мов ополудні у посушливу безвітряну пору в сосновому лісі. Власне, не одному йому ті травні рецепти в їх селі відомі були, він перейняв те знання від бабці Грипини, доки ще жива була. Сперш підсміювався над бабиним варивом, трішки ревнуючи до пошанування Грипини тутешнім людом та кепкуючи над її мандрівками в ліс по трави то до сходу сонця, то у точно визначений час — і не інакше! — час і день перед якимось святом. Але трапився випадок, коли батько упевнився, що не все під силу його казенним лікам.

Сусідського парубка поніс кінь, віз розлетівся на друзки, — хлопець, на щастя, лишився живим, але вельми міцно головою вдарився, і тіло на литці геть знесло, до кості, крові втратив багато, ледве спинили. І тепер, як трішки очуняв, не впізнавав нікого, навіть матір і батька, не тямив, що з ним трапилося вчора і що було рік чи кілька тому. Краяли душу материні сльози, а ще гіркіше було дивитися на молоду людину, що пірнула і бозна чи вийде з мороку забуття, безкінечної і всеосяжної ночі безпам'ятства.

«Амнезія від струсу та больового шоку», — в батька сумнівів не було, але від того на душі не легшало, бо жаднісінького просвітку не бачилося у біді. І тоді причалала, сапаючи від старечої немочі, Грипина, довго обдивлялася парубка, шептала над його головою якісь молитви. Цілісіньку добу потім щось колотила й варила, стояла перед іконами на колінах, а ще через добу парубок, забачивши матір перед собою, лише кліпнув повіками.

— Ма, — тільки й мовив, здивовано рота відкривши, як дитя, що говорити вчиться.

— Житиме. І пам'ять не стратить, — прошелестіла старими і висхлими вустами Горпина. — Тільки крові йому не можна ніколи бачити, навіть як курку у суп хто рубатиме.

Відтоді перестав батько зі смішками-пересмішками говорити про Грипину, а взявся чемно, наче школяр, переписувати ті давні рецепти, ще й Максима у поміч брав. Неочікувано для себе Максим захопився тим ділом, залюбки шастав луками та перелісками, напевне знаючи, які трави збирати слід у Петрівський піст, а які перед Спасом, який корінь копається до східсонця, а який перед зорею вечірньою.

Для негаданої їхньої сьоднішньої гості бабціни ліки знову стали в нагоді.

А досвітком розбудив Максима розкотистий батьків голос, що гоготів, як розсердиться, далеким громом — хмар навіть не видно, блискавиці не змигують, а відлуння двигтять землею.

— Ви при своєму умі? — батьків бас трясонув стелю. — Ви ж впадете в дорозі уже за версту...

Лопотіння невиразне негаданої гості хлопець толком не розібрав, тільки як прочмухався, то вже у воротах вершника силует побачив.

А під обід у дім ввірвалося п'ятеро російських жандармів.

— Де вона? — І, не чекаючи відповіді, стали нікати по кімнатах.

— Або сховав, або втекла... — розвели руками.

Старший поміж жандармів без запрошення всівся за стіл, вийняв свої папери.

— Ви надавали медичну допомогу бунтівникам та їх переховували. Ви не заперечуєте цього? — почав допит господаря гість.

Батькові брови ще нижче напустились на очі, і він роздратовано зиркав з-під них, мов з-під козирка кашкета.

— Я не слідчий, мій інший обов'язок. І, як фельдшер, лікуватиму всіх.

— А це ще надвоє бабка ворожила, — засміявся той старший за чином гість і враз, похопившись, погасив ту посмішку. — Ви арештовані.

Вже у дверях, як виводили батька, почув Максим кинуте мимохідь.

— Зачекає ваше фельдшерство трішки. Отак п'ять чи навіть сім сибірських зим. Якщо згодом ще не добавлять.

— За що? — вже на східцях заступав дорогу старший Максимів брат, але його гребонули так, що ледве стояв.

— Он жінка сусідська, яка втаїла, що чоловік пішов у ліси, свою сімку років Сибіру вже виклопотала...

Дядько Максимів, що закінчував духовну семінарію і приїхав якраз на кілька днів у них погостити, і собі став впоперек дороги:

— Гріх непростимий вам... Хіба за таке карають?

— Помовч, бо й тобі те світитиме, — зла іскра кресонула у погляді старшого.

— Не смієте. Я через місяць набуду звання духовної особи.

— І цю гонорову особу забрати, — без вагань буденно розпорядився старший. — Там їй інше звання присвоять.

Підвода з двома арештантами рушила з двору.

Через годину Максим, як все перенуртувало в душі, зважившись врешті, почав сідлати коня. Брат, забачивши те, аж голову перекинув від подиву та обурення, мов видиво яке неймовірне угледів.

— Ти матір на кладовище відправити хочеш? — схопив Максима за петельки.

Максим таким подивився поглядом, якого не бачив ще досі брат, наче вони помінялись літами.

— Бережи її. І пробач... — Тихо вимовив хлопець і притис брата до себе.

Він стрибнув у сідло, неспішно виїхав за ворота, а далі кінь пішов вчвал, і цокіт копит все віддалявся, аж поки зовсім не стих.

3

До яскраво освітленого палацу Михайла Корженевського, дядька Міхала, в містечку Кудня, імператор під'їхав пізньої ночі. Війська не виходили зустрічати Миколу I, тільки на ганку палацу в низькому поклоні схилили голови граф Пален, господар та волинський губернатор Аверін. Імператора та свити душ зі сто швидко і вправно на нічліг розмістили у головному корпусі, а прислужі с'як-так стачило місця у павільйонах.

Вранці у бальній залі вишикувалися тутешні дворяни, переступаючи нетерпляче з ноги на ногу та пасучи великими, настороженими і спраглими очима двері, у яких мав з'явитися імператор. Врешті високі різьблені двері прочинилися, Микола I в супроводі генерала Вітте, Бенкендорфа та графа Потоцького неспішно пішов вздовж рядів. Загоріле суворе обличчя, високо піднята голова, велична осанка і хода, мов під нечутну маршову музику, вся його постать і вся постава без марних при тому слів говорили, що так може йти лиш владика світу.

Час від часу імператор спинявся, на його запитання хтось відказував невпопад, хапаючи з переляку судомно повітря, мов на нього от-от мала напасти гикавка, хтось то-

рохтів заготовленим, мов горохом, ще інші могли спромогтися лише на однозначне «так» або «ні».

Тебе імператор сперш окинув поглядом, наче міряв на зріст перед призовом уже до війська.

— З таким прізвищем і досі не служиш?

— Я — єдиний син померлих батьків, опікун своїх сестер, — знайшовся відразу, аби уникнути зайвих запитань.

— Віддай мені свого родича, при дворі матиме честь служити, — повільно повернувся цар до Корженевського і глипнув так, мов той заборгував йому півмаєтка.

Негадано після знайомства з дворянством імператор запросив тебе до свого екіпажу, і ти всю дорогу до військ відказував так обачно, як за ранніх морозів в дитинстві ступав по дзвінкому й гнучкому, що лунко коловся, першому льодові на ставку в Гальчинцях.

Коли за обідом налили келихи за фельдмаршала Дібича та непереможні забалканські російські війська, імператор сам взявся тост виголошувати.

— При таких здравицях п'ють не келихами, а піднімають кубки!

І першим підніс високо вгору налите вино — ти дивився не на ігристий напій, що дрібненькими срібними цятками збулькував, не на переливи проміння в гранях чеського кришталю, а на білі, ретельно доглянуті руки. Ти чомусь думав, скільки то мила чи якого там лугу треба, аби відмити їх від крові декабристів.

Так вже склалося, що родина Чайковських зналася подалю з родиною київського поміщика Руліковського. Єдиний свідок усіх таємниць імператора Миколи І обер-поліцмейстер Княжнін все життя тримав рот на міцному замку, а близькому товаришеві Руліковському таки не стримався і оповів. То від Руліковських дійшла до тебе та оповідь.

На тлі сіруватого, з олов'яним відливом липневого неба 1826 року, на тлі пір'ястих хмар, що ледь помітно пливли собі в полуденні краї, п'ятеро повішених на кронверкові Петропавлівської фортеці виднілися лише темними силуетами. Легкий вітер з ріки повільно крутив мертві тіла, наче востаннє роззиралися небіжчики навкруги, востаннє хотіли бодай глянути на місто, де мала зродитися російська свобода. Той самий імператор Микола I, що на рапорті-пропозиції сибірського губернатора стратити впійманих розбійників з великої дороги, ледь помітно всміхаючись, навскіс надписав: «В России, слава Богу, нет смертной казни, и не мне ее востанавливать»; той самий імператор ось цією білесенькою та охайно доглянутою рукою, що перед твоїми очима підносить кубок з ігристим вином, підписав указ четвертувати Кіндрата Рилеева, Павла Пестеля, Сергія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна і Петра Каховського, яких не одне покоління зватиме народною совістю.

— Але хіба то тіла декабристів колихав тоді вітер на шибениці? — питав чи то Руліковського, чи самого себе добряче підпилий Княжнін, коли гостював у родині київських приятелів, він неначе ковтнув жарину, і тепер келих за келишком силився залити і погасити її, та вона чомусь ніяк не хотіла гаснути і продовжувала пекти.

Ще як дихали цвіллю п'ятеро в'язнів у підземеллі фортеці, їх рідні та близькі метушилися відчайдушно і клопоталися, аби пом'якшити жахітливую кару четвертування. І таки відтануло імператорське серце, відмінив попередній указ, підписав помилування, замінивши катівську сокиру на шибеницю.

Як прийшла сестра Муравйова-Апостола, впала перед ним навколішки і стала просити бодай братове тіло,

вперше не стримався тоді імператор і, до вікна відвернувшись, хрипко відкинув:

— Неудобно...

Ніхто не знав сенсу тої загадкової відповіді, і ніхто витлумачити не був здатен, тільки Княжнін, як доливав йому келиха раз по разу Руліковський, напівпошепки виповів єдиному в житті оту таємницю.

Білими петербурзькими ночами, що заливали примарним молочним світлом імператорську опочивальню, міряв не раз її кроками Микола І, міряв та зважував власні думки, як вчинити з п'ятсот сімдесят дев'ятьма арештованими за спробу грудневого заколоту 1825 року. І таки зійшовся в душі на єдино можливому рішенні, яке має прийняти як рішучий та твердий государ. Має вчинити так, як зробила бабуся його, Катерина ІІ, коли пугачовщину через коліно ламала. П'ятьох цих зухвальців, рівно стільки, скільки бабця тоді пугачовців порубала на Болотній площі, попри власний указ, писаний для людського ока, він бунтівників таки на шматки порубає — і це зробить у те число місяця, яке співпадатиме з числом батькового убивства.

Наступної миті помчали гінці, Княжніна, що спросоння ніяк не міг встати, просто скинули з ліжка.

Останній допит був у тих самих казематах, звідки стогони й крики так само чутні, як із могили, сюди ж прийшли двоє катів із сокирами.

Як вернувся Княжнін і почав доповідати імператорові, Микола І стояв якраз перед дзеркалом і мовчки дивився на власне обличчя, що в примарних відливах білої ночі скидалося на лице мерця, він дивився і думав, чи зможе й надалі воно, насправді обличчя держави, зможе бути рішучим, суворим і спонукати пошанування.

— Прижигали рани горящей смолой... Резали члени... Секали голови...

Княжнін доповідав голосом без барв та відтінків, як ця біла петербурзька ніч за вікном, про дію за дією говорив, мов клав писаний рапорт на стіл аркуш за аркушем. Двоє катів і троє солдат з інженерної команди фортеці зібрали на м'ясо порубаних, повантажили в заготовлений бот і той рушив до Петровського острова. Шматки тіл, загорнуті у ганчір'я, скинули тут у викопану яму в прибережних куцах, швидко її засипали і землю зрівняли, аби око сторонне не помітило навіть місце.

Наступного дня, ледве підніматися почало сонце, двох катів і трьох солдат з інженерної команди, поміщених після четвертування декабристів у ті ж самі каземати, де кров на стінах ще липла і клеїлася, всіх п'ятьох, що справу свою вже зробили, вивели на кронверк фортеці. Нові люди з третього відділення Бенкендорфа, що чекали біля зведених ще учора шибениць, вправно надягли всім п'ятьом петлі мотузок на шиї. А ще через кілька хвилин вітер з ріки повільно хитав і крутив тіла тих, хто, окрім Княжніна, знав таємницю могили четвертованих, — нехай думають всі, що то висять декабристи. Повішених зняли пізньої ночі, під посиленням конвоєм вивезли на острів Гоноропуло. Трупи засипали вапном і опустили в яму з водою, для певності ще по краях тієї ями два ящики вапна кинули.

— Навіть як спробують викрасти тіла, їх ніхто вже розпізнати не здатен, — сухо прошелестіли слова Княжніна, мов поклав на стіл останній аркуш з писаного імператору рапорту.

Зіб'ється з ніг рідня Рилєєва, Пестеля та решти родин в пошуках могил страчених, аж поки Наталя Рилєєва не попросить помочі у сусіда і друга покійного брата, а за сумісництвом імператорського стукача Феопемпта, який, власне, і видав усіх декабристів.

— Наші сім'ї і друзі нічого за те не пошкодують, — пообіцяла йому раптово посивіла Наталя.

Холодний зблиск в очах Феопемпта, мов на бите скло впав на мить місячний промінь, не міг його, звісно, видати. Він же має шанс тепер заробити удвоє — ті родини справді нічого не шкодуватимуть, а від імператора слід чекати на нову ласку, може, самою ласкою і не обійдеться...

Скрадливою мишею бігав погляд Феопемпта, який на таємній зустрічі запропонував сором'язливо Миколі I нову послугу: він ще раз допоможе імператорові, він видасть рідні могили. Тільки не ту, де справді лежать порубані на шматки декабристи, бо її і сам не знає, а їхніх катів, хто вже з часом там опізнає...

Імператор навіть не очікував такого дарунку долі. Він не вельми боявся, що хтось викриє його брехню про фальшиве помилювання, що не замінив таки четвертування на шибеницю, він чомусь лякався самих покійних, мов наяву чи у сні вони можуть розгорнути темної ночі насипану поспіхом землю і встати з могил. А ще гріла і і тішила душу сама уява, як приходить на вказане хитрим греком місце рідня і молитися за упокій, молитися не над місцем поховання убієнних братів і синів, а над могилою їхніх катів.

Феопемпт таки не прорахувався — перстень неймовірної ціни з царської руки тепер його, а від дорогоцінностей родин тих п'ятьох хіба дурень відмовиться.

...На святковому бенкеті на честь приїзду в війська імператора ти дивився зачаровано на підняту руку з вином Миколи I, та думки твої були далеко від непереможної забалканської російської армії і здравець гучних за оцим столом на честь фельдмаршала Дібича, ти думав своє.

Тож не відмовився ти від дарунка Миколи I, не умив свої руки від власної долі, ти просто не міг прийняти камер-юнкерства, орденів можливих та нових маєтків з

отої руки, білої, мов ретельно випране простирадло, руки з синіми, намальованими чомусь грубо поверх того простирадла прожилками. Тож довгенько-довгенько доведеться петербурзькому камер-юнкерству тебе чекати.

4

Як наздогнав Максим повстанчий загін з Гальчинців, то Чайковський його появі нітрішки не подивував, наче воно напевне і мало так бути чи наперед про це зговорилися — тільки око одне Міхал примружив, мов цілитися з рушниці зібрався.

— Але куди ж прилаштувати тебе, козаче? — І по хвилі, щось зважуючи та прикидаючи у думках, додав: — Найкраще до розвідки, певно, слід долучити. Як перевдягнути у сільського пастуха чи поводиря сліпця, то здогаду ні в кого не буде, тим паче, говірки поліської тебе не вчити.

За вечерею, дивлячись, як змигує і потріскує свічка, натомлений Міхал неспішно викладав Максимові своє бачення, але говорив чомусь, не переводячи на хлопця погляд, наче балакав до цього жовтого, хисткого і тремтливого маленького полум'я.

— Тут, земляче, усе закипає, уся Україна. Знайомі переказують, що ось-ось має взятися за вила сільський люд Кримного і Дубечного поблизу Ковеля, під Луцьком у Чарукові зброї нівроку собі припасли. Корпус генерала Дверницького вже рухається сюди, старий генерал Колишко, що воював ще разом з Костюшком проти Росії, теж не забув військову науку. Ковель хоч і не втримали, але вже був у наших руках, з гарнізонних тамтешніх складів зброєю та припасами поживились нівроку.

— А мені дивні речі розказують родичі із Поділля, — до-

кинув від себе Максим. — Там якийсь Кармалюк тисячі люду підняв... Цареві то зловити його вдається, то він знову чудом втікає, причому в загонах у Кармалюка, цього справжнісінького характерника козацького часу, не лише українці, а й поляки, євреї...

Неймовірну всячину Максимові оповідали про Кармелюка: сільський дядько, окрім рідної, він вільно говорить польською, російською, німецькою мовами, а ще єврейською, грецькою... Він міг, тікаючи з каторги, пройти пішки п'ятнадцять тисяч верст, витримати п'ять тисяч ударів шпіцрутенами, коли прості смертні й половини того не витримують, а ще одним поглядом причаровувати найгоноровіше жіноцтво; як треба, він ставав невидимим, бо як же інакше можна втекти з в'язниці Камянець-Подільської фортеці, звідки до нього ні одна душа вирватися не здатна. Казали, що Кармелюк міг перевтілитися в іншу людину, бо коли при очній ставці на черговому допиті, як удавав він з себе солдата-москаля, до нього на шию кинувся син, то й рідня разом з сином засумнівалися, чи то й справді не москаль, бо жоден м'яз не здригнувся на в'язневому обличчі... Імператор російський оголошував його особистим ворогом, та байдуже все те йому, далі воює з царською кривдою.

— То правда здебільшого за Кармелюка... І в наші повстанчі загони збираються люди з подільських Ольгопільського та Ушицького повітів, Липовецького, Махнівського і Уманського Київської губернії, чималенько з Гайсинського, Ямпільського, Балтського та інших кутків пішов до повстанців небайдужий народ. Зрештою, тут, своїми очима бачиш, з дня в день новачків додається. Тож за обмаль роботи тобі у розвідці не доведеться журитися.

Чайковський, як згодом переконався Максим, не поми-

лився. Їх загін перейшов річку Случ, ось уже поминув Березно, далі тримався напрямку Бугу, аби вирватися на територію Королівства Польського. Кароль Ружицький виявився прирощеним партизанським командиром, вдало лавірував і уникав невігідних сутичок з російським військом, якого по щирості нашпигували в тутешні села і навіть ліси. Три дні никався Максим понад Бугом, розпитував у дядьків, чи не бачили, часом, його загубленої корови:

— Така, знаєте, чорно-ряба, з білою плямою на самісінькому лобі, геть на півмісяця та лисинка схожа...

Кордон, як на власні очі побачив Максим, був обсаджений ворожим військом щільненько, немов у доброго господаря новим частоколом. Ружицький, вислухавши донесення, приймає з командирами ескадронів несподіване рішення. Вони завертають у напрямку Ковеля, все має так виглядати, що повстанці повторно збираються взяти місто. До того ж надійні люди шепнуть у селах, кому потрібно, що на підході нові повстанські сили.

— Ключе, — продавав витрішки Максим, навіть не встигнувши перевдягнути свою латану на ліктях і зашмуляну свитку. — Навіть клюнуло. Частини знімаються із прибережжя Бугу і йдуть до Ковеля.

Загін Ружицького в надвечір'я підходить до передмістя і на очах у ворога півколом стає на постій: ніхто не криється, вояки голосно перегукуються, на ніч запалюються багаття. Але за дві години до світанку полк тихцем знімається і покидає постій з щонайбільшою обачністю. За Максимовою підказкою, бо в їх селі цигани так крали коні, копита заздалегідь обмотані повстю, ніде не має брязнути збруя чи хто підвищити голос. У передсвітанковій імлі, хіба в кількасот кроках від ворожого розташування, вояки Ружицького проходять скрадливим маршем, за годину той

марш стає стрімким — до Бугу чимдуж, до кордону, доки ворог не похопився.

Ескадрон Чайковського річку переходив вправ. І вперше за всі останні дні Максимові щось деронуло у горлі, мов зачерствілою тижневою хлібиною подавився і викашлятися ніяк не здатен; він то знав, куди з дому батьківського йде, страху з небезпек вельми не йняв, але зараз він покидав свій край — і немає тої ворожки, що скаже, коли назад йому вертати, скільки води має збігти у цій не надто широкій річці, а ще — якою вистелять батькову долю і чи пощастить матір застати живою, — може, судиться хіба постояти біля горбка землі із хрестом на могилі. Бувай же, земле моя, бувай...

5

Ні, ти не вмивав рук від власної долі, ти просто не міг прийняти ані першого того дарунку, стати маршалком в рідному краї, ані другого, гонорового камер-юнкерства при дворі. Але якраз через те мусиш тепер покинути землю, на якій думав жити, жити і вмерти там, де ніколи світу тобі не було за «досить».

Після Ковеля, Замостя, Львова і Золочева, опісля поразки повстання, маєш зважитися: куди іти?

Перепочинок в Галичині швидко скінчився, бо австрійський уряд запобігав ласки російської, додому теж не було вороття — там стрічатимуть не радісним дзвоном келихів, хіба очікувати можна подзвону ланцюгів від тюремних колодок.

Вільнолюбна Франція?

А може, піти в степи, в які пішли подавно вже запорожці, коли вляглися чорні дими над понищеною остан-

ньою Січчю? Там, до слова, селилися і нескорені вояки Тадеуша Костюшка, їм не відмовила наділити землі в Добруджі Висока Порта. Кароль Ружицький теж не хотів довго затримуватися, делікатно кепкуючи, що втратять вони без діла козацьку хвацькість, радив добре обміркувати можливість проходу вояків за Дунай. Якраз повернувся з тамтешніх країв давній знайомий Ружицького, вже посивілий і літами погорблений Левчук-Заремба. Він неспішно, час від часу спиняючись, наче передихнути хотів від мандрівки з далеких доріг, оповідав про Добруджу, про тамтешнє життя, описував все ґрунтовно, бо з добрий десяток літ перед тим прожив у Туреччині.

Вже й думка було прибилася до задунайського краю, як прибивається човен до берега в час каламутної та бурхливої повені, всі налаштувалися йти до Чорткова і пробиватися звідти в Туреччину, як наздогнав їх у Тернополі лист із Константинополя. Писали надійні люди про недобру ситуацію, що витворилася в останні часи у Стамбулі, оповідали, що Порта стала зовсім безсилою супроти Росії, полякам та українцям жити тут небезпечно, бо Туреччина зобов'язалася видавати їх на перший-ліпший запит російського посольства. Прихисток, бодай тимчасовий, може дати хіба французький або англійський паспорт.

Отож, тільки Франція...

Цугові коні, знімаючи куряву, верста за верстою віддаляють тебе від далеких уже Гальчинців, старого натомленого млина і шеругу білих хат у садах, від лляних і гречаних квітучих полів, від рідного обійстя. Від того обійстя, де мати, поклавши твою дитячу голову на коліна, оповідала довгими вечорами про родинне древо і його розлогі гілки. І ти бачив, як далекий твій предок, один з отаманів козаків запорозьких Грицько Брюховецький лаштується у похід на Перекоп, як дзвенять шаблі у зата-

тій січі під Віднем, і слава козацька котиться європейськими полями та перелісками.

А ще десь там, за спиною, за курявою доріг, за двома рядами гінких тополь, висаджених обабіч шляху, залишався дід Левко, до якого на гуторку звично збігалися дітиська з цілісінького кутка. Дід сідав на призьбі, закурював обсмалену люльку, певно, древнішу за нього самого, і оповідав про забуті походи запорожців, а ще страшні історії про вовкулаків та упирів.

Дід попухкував сизим димом тютюну такого, що вся комарня в надвечір'я з переляканим писком утікала чимдуж; у тих оповідях не тільки твар чи птахи, в них кожна річ мала власну душу і свій життєпис. Звичайне веретено ставало героєм казкової історії і пояснювало таємницю «бабиного літа»: то Сонечко забрало до себе на небо дівчинку, трудівницю невтомну, та дівчина пряде день і ніч, і вже воєни, як випогодиться і останнє тепло тішитиме людей, з того веретена срібне прядиво на землю спадатиме і тихо пливтиме в голубому і чистому, аж кришталем дзвенить, повітрі лагідних днів. Хатню коцюбу не можна абияк кидати в кут, її ставити слід шанобливо, а то образиться і сваритиме господиню та капость якусь вчинити може; нею старі люди відвертали град, виносячи на подвір'я коцюбу та хлібну лопату: їх клали навхрест і читали тільки їм знану молитву.

Найбільше запала в душу дідова оповідь про алатир-камінь. Він лежить в далеких краях, куди птахи літають у вирій, Древо життя на ньому росте, завжди на камені Живий вогонь горить, а з-під каменя цілющі струмки вусябіч дзюрчать. То всім каменям камінь, на ньому спочивав Ісус Христос із дванадцятьма апостолами — хто хоч крихту принесе того каменя у свій край, на землю свою, там відразу такі ж цілющі струмки побіжать, найпісніше

поле рясно родитиме, райські яблука навіть дичка почне плодоносити. На ту землю кривда й ногою не ступить, десятою дорогою оминатиме її заздрість, ніколи люди там не сваритимуться, а, тим паче, не воюватимуть, душі людські стануть такими ж чистими, як вода у струмках цілющих. Аж світилися твої очі від дідової оповіді: виростеш, гадав собі подумки, підеш шляхами, що у вирій ведуть, хай би й що, а знайдеш той алатир-камінь і крихту його принесеш у рідні Гальчинці...

А ще десь далеко позаду, за тими гінкими тополями, дивилися вслід сумовиті очі твоєї Северини, твого першого кохання. З випадкового знайомства у недалекому селі Пилипи, знайомства з приятною родиною Залеських, де з трьох сестричок чомусь відразу вирізняв її, найстаршеньку, негадано зародилося те почуття. Сперш воно було зовсім мізерне, і, видавалося, не варте уваги, як випадкова іскра, що лиш хвильку жеврітиме і неминуче згасне, але негадано з тої іскорки спалахнуло полум'я, кволе у першу пору, та все ж тривке; і ти не зогледівся, як воно на всю міць запалахкотіло в душі. Марно кепкували друзі-однолітки, що тебе вдома застати зась, навіть на улюблене полювання на ланцюгу не витягти, бо все пропадав у Пилипах...

Ви бродили цілими днями невеликим, але якимось по-особливому затишним парком біля садиби Залеських, той парк непомітно переходив у природний дубовий гайок на узгір'ї; шурхотіло під ногами багряне листя і, наче діти, ви навмисне ногами човгали, підбивали цілісінькі жмути того листяного жару, який спалахував ще яскравіше під сонячним променем, що вряди-годи пробивався крізь рідше тепер верхівіття. Ви сперечалися про Вальтера Скотта і Байрона, ти читав напам'ять щось з «Дон Жуана», а частіше — з «Мазепи».

*Я мав гарячу кров дідів,
Що від образи хвилювалась
І враз на ворога пускалась,
Мов люта гадина-змія, —
Не диво, що на хвильку тіло
Під гнітом тих страждань зомліло...*

Ви йшли і трималися за руки, як раптом ти перечепився за невидну під листям гілку, ще Северина спробувала стримати тебе, але то намарне було, впали обоє. Ви сміялися з того щиросердно, як діти, і котилися узгір'ям, не спам'яталися навіть, як ви немов воедино злилися, лишилось у згадці тільки гаряче й тремтливе дівоче тіло — ви котились у нестримному шалі поміж пахучого давнім вином жовтогарячого листа, під кронами, де празник свій осінь справляла сліпучими барвами, під небом високим і неймовірно голубим, в якому з прощальною піснею пролітали у вирій запізнілі пташині ключі...

Цугові коні несуть тебе зараз нестримно на захід, а десь там, за спиною, за тополями стрункими обабіч шляху дивляться вслід сумовиті Северинині очі і тихо звучать читані нею в час останньої зустрічі такі ж сумовиті байронівські рядки:

*Забудь свої незгоди злі,
Забудь свої пекельні болі:
Ніхто із смертних на землі
Не відгада своєї долі...*

Цугові коні нестримно несуть незнайомими досі селами, містами й полями, мчать дорогами незвіданими, але чи знайдеш ти в краях далеких той алатир-камінь, який в дитинстві далекому відшукати мріяв і частинку якого, бодай крихту, принести хотів для щастя землі своєї?

6

Вони зібралися того разу в Миколи Гулака, що винаймав квартиру на розі вулиці Володимирської в знайомого поляка, чоловіка добродушного, але скупуватого, що торгувався з Гулаком за житло до одної копійчини, буцімто вона, геть остання, таки найцінніша; він те робив з особливим азартом й натхненням, блиском захоплення в очах, що врешті-решт Гулак у душі запідозрив: не копійка йому потрібна, а неспівмірно більше важить і душу п'янить сама торгівля, втіха боротьби, схожа на втіху давнього і невиліковного картяра.

Цього разу головував на засіданні Кирило-Мефодіївського братства Микола Костомаров.

— Товариство, ми не маємо щастя часто збиратися, але нинішнього тижня потрудимося залюбки, — Микола Іванович звичним і різким порухом голови відкинув густе пасмо свого чорного волосся, що спадало постійно на скроні і навіть затуляло окуляри. — Мусите кожен сказати про підготовлений мною «Закон Божий», цю книгу буття українського народу, аби то було не моє особисте бачення, а документ всенього братства. З «Книгою народу польського і пілігримства» Адама Міцкевича ви давно знайомі, російський переклад від Семена Хмельницького відомий також. Тому, будьте ласкаві, кладіть на стіл свої міркування.

Микола Гулак спершу роззирнувся, чи хоче хто з братчиків вже говорити, і на правах господаря почав першим.

— Добірне тут слово, будь-якому селянинові чи селянці, як з паперті десь почує читане, істинно ляже на денце душі. Одне тільки в мене, і то не поправка, крий Боже, просто думка у голос: отам москалів у тексті до слов'ян дочислено. Теперішні європейські вчені сумніваються в тому, у

французьких шкільних підручниках зовсім те заперечується. А в нас тут, гадаю, на віки має бути писане.

Тарас Шевченко, що досі мовчки сидів у кріслі, підперши підборіддя рукою, і, видавалося, був десь далеко свого товариства, навіть цього гамірливого міста, що вирує, метушиться, ніяк не заспокоїться і в заметіль, — враз випрямився у кріслі і протягнув долонею по обличчі, наче вмивався.

— Те справді кажуть поважні люди. Москалі, пишуть, не є ані слов'янами, ані християнами в душі слов'ян. Вони залишилися кочовими до наших днів і залишаться ними назавжди.

Костомаров було стрепенувся, мов людина, яка щойно випірнула з крижаної води, крутнув головою, віялом розлетілося його довге чорне волосся, — Микола Іванович не образився, але зі своєю рвучкою натурою готовий уже вчинити неабияку шарпанину та заворушення словесне.

— Не все правда, що пишуть на Заході, але й не все ми повинні писати лише для раба і мужика. І не можемо, якими б не були затятими українофілами, бачити в голові за ідеал лишень свинаря, гречкосія, чумака і їм подібних. Є ж у нас люди освічені, то прийдеши вони нехай визнають...

— Не гарячкуйте, Миколо Івановичу, — спробував притишити жар господар квартири. — Наскільки я розумію, Тарас Григорович майже дослівно процитував Францішека Духінського — з його думкою, даруйте, в Парижі й не тільки досить рахуються. Можна хіба позаздрити здалеку, як Духінський при помочі польського еміграційного уряду розгортає зараз демократичну пресу у Франції.

— Ось такої, ледве почали, ще полум'я не знялося, а вже закипіли, — сміючись, хитав заспокійливо головою Микола Савич. — Але, як на мій глузд, можна чіткіше,

ясніше, не так розмито сказати про кончу потребу бунту.

— Коліївщини заманулося? — не втерпів Костомаров.

— Ви знаєте, що я хилюся до Марксового бачення, — так само спокійно хитав головою Савич, говорив монотонно, мов втомлений дяк наприкінці служби — і те справді втихомирювало. — У цій затхлій імперії без революційного протягу не зникне ніколи азійський ординський дух і неситима хапальна жадоба. Насмілюся нагадати, що про це думав й казав Карл Маркс: «Московія була вихована й виросла в жажливій і підлій школі монгольського рабства. Навіть після визволення Московія продовжувала грати роль раба, який негадано стає паном. Згодом Петро I поєднав рабську ницість з ненаситністю грабіжника, якому Чингізхан заповів загарбати світ».

Суперечка таки шпарка видавалася: найбільше гарячкував Костомаров, то відкидаючи з лоба неслухняні пасма волосся різким порухом голови, то підвищуючи голос мало не до крику, ще й руками махав так, мов от-от на крилах злетіти збирався; Савич його успокоював своїм монотонним дяківським голосом, а Шевченко тільки зрідка блимав з-під лоба з незлою іронією та якоюсь поблажливістю, як до пустотливих дітей. Уривок за уривком проходили текст, звучало утверджене братством карбоване слово:

— І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді, і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками...

А вже як збирався Микола Савич від'їжджати, вручив йому Тарас Григорович рукописа:

— Будете у Парижі, нав'язуватиме стосунок з поль-

ською еміграцією, то передасте Адаму Міцкевичу мою поему «Кавказ». Вправності від польських друзів ніяк не забрати — вони не тільки через Міхала Чайковського мають потужний центр у Стамбулі, а й з горцями заодно, з Шамілем спільно супроти царя воюють.

— Кажуть, уже тисячами поляки та українці переходять на бік Шаміля...

Тихий сум набіг на обличчя Шевченка, гірка йому була згадка:

— Розказував мені покійний Яків Петрович де Бальмен, саме йому присвята «Кавказу»... На вірну смерть неугодного чоловіка послав генерал, царський підмітач. Так от, оповідав Яків Петрович, як втікачі з царського війська воюють — коли закінчувався в них порох, то голими руками ядра у голови ворогів кидали...

Щось своє пригадав Микола Савич, аби перевести мову від важкого для побратимового серця спогаду, докинув, мов дорікнув:

— Ви б, Тарасе Григоровичу, переклали дещо самі з Міцкевича.

Мов присоромлений школяр, опустил очі Шевченко.

— Як не лукавити, то брався уже. Тільки той свій переклад власноручно і рвав... Може, колись буде час, на душу спокійну лягатиме, то знову візьмуся.

То вже не перший рукопис Тараса Григоровича мандрував дорогами незвіданими до літераторів польських. Терпляче збирав Шевченко, по машині мізерній, перекази земляків про Коліївщину, оповіді свідків тих неблизьких часів, пригадував розказане дідом своїм Іваном — все те лягало рядками поеми «Гайдамаки». Тож, коли втрапив у руки роман Міхала Чайковського «Вернигора», якраз завершував він своїх «Гайдамаків», передав поему Чайковському через спільних знайомих.

Шевченко тішив себе, що буде й для перекладів час, як на душу спокійну лягатиме... Та по іншому судитиме доля, вже для них готувала вона сирі каземати та заслання, а Миколу Савича арештують, ледве переступить, додому вертаючись, російський кордон. Доки ж доля на зорях ворожить, в невеличкій квартирі Гулаковій звучить «Закон Божий»:

«Лежить в могилі Україна, але ще не вмерла...

І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її...

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу».

7

Імператор Микола I був похмурим, як сире листопадове надвечір'я: аби тільки наступав понеділок, обов'язково чекай якоїсь капості чи лихої пригоди. За сніданком розбив ненароком свою улюблену чашечку від сервіза, подарованого його коханкою Варенькою Нелідовою, що жила при дворі і творила насправді другу сім'ю. Почав розбирати папери — і несподівано втрапило в руки слізне клопотання грошової помочі. В нього аж обличчя пересмикнулося, мов від раптового нападу зубного болю, коли наприкінці листа побачив власноручний підпис прохачки. Писала добре відома особа, ота світська вертихвістка, яка у свій час мала нахабство йому відмовити, надала перевагу натомість шмаркату флігель-ад'ютантові, а тепер, залишившись без засобів для життя, сміє до нього простягати руку.

— Цій б...? Ніколи й нічого! — швиргонув папір так, що той, фуркнувши, ображено зашелестів на підлозі.

Остаточо імператорові зіпсувало настрої донесення про нові потуги «Готелю Лямбер», еміграційного уряду Адама Чарторійського, що через стамбульську агенцію Міхала Чайковського наводить мости з кавказькими горцями і, зокрема, з оточенням невловимого і нескоримого Шаміля. Микола I на ранок наступного дня, бо на сьогодні прикроців і так вже досить, наказав запросити канцлера Карла Несельроде.

— Я не можу зрозуміти, чому з геть простим питанням ми досі не здатні справитися, — імператор відчитував сімдесятилітнього канцлера, мов школяра. — Ще коли я наказував, якщо пам'ятаєте, нашому послу у Стамбулі Титову викурити того польського невдалого романіста Міхала Чайковського геть з Туреччини.

— Ця польська агента... Ця агента прикривався до останнього часу французьким паспорт, — виправдовувався канцлер, якому так і не вдалося вивчити мову держави, в якій жив і служив багато років.

Імператорові навіть очей не хотілося піднімати на канцлера, такого, видавалося б, досвідченого у справах міжнародних, а тут чомусь зовсім безпорадного. «Нессельроде — кисель вроде», — набігло на думку єхидне прізвисько, яке приклеїлося до чоловіка давно при дворі. Микола I гадав, що в цій незміримій многонародній імперії такий чоловік допомагати правити вельми потрібен, хай навіть доведеться перетерпіти десь і колись вайлуватість, він може доволі справно пасти інтерес імперський, пасти з цілковитою та холодною байдужістю до землі і люду, діяти безпристрасно у Польщі чи Україні, в Приамур'ї чи на Кавказі. Батько канцлера, німець-католик, п'ять разів за життя міняв підданство, мати його, єврейка, як треба було,

зі споконвічної віри своєї перейшла в протестантство, сам Карл народився у Ліссабоні. А ще імператор шкодував у душі, що цю справу на початках не доручив такому, як Олексій Орлов, шеф жандармського III відділення. Цей байстрюк із гнучким розумом, властивим нерідко дітям украденої пристрасі, досі б напевне справився. Він не помилився, коли саме Олексію Орлову доручив укласти до-зарізу потрібний Андріапольський мир — Орлов діяв блискуче, покупляв перед тим поодиночці і гуртом всіх пашів та візирів. Непідкупленим залишався, як підсміювалися при дворі, хіба тільки султан — на те витрачати казну не було вже навіть потреби.

Канцлер тим часом далі наводив докази у своє виправдання, перебираючи важкуваті для нього російські слова з таким трудом, мов тримав камінця у роті, імператор же, слухаючи одним вухом невправне бурмотіння старого, думав своє.

Саме чужак з безжальним і холодним серцем йому допоки потрібен, то з немалою його поміччю в Угорщині, як настала «весна народів», добрячий холод у потрібний час дихнув, враз перецвіла та весна, стотисячна російська армія хутенько всі пелюстки обтрусилася. І нехай собі його називають десь там, за кордоном, жандармом Європи, вдома замість «Николай Павлович» дражнять криводушні недруги «Николай Палкин», нехай... У цій безтолковій і розшарпаній країні пожежа спалахує за пожежею, ледве погасиш в одному кінці, як он, дивисься, іскрить і димить в іншому. Але він має бути завше твердим государем і не допустити вогню у дарованому йому у спадок домі. Пересади, нівроку, братчиків з Кирило-Мефодіївського товариства, Лермонтов не напише більше «Прощай, немытая Россия», польське повстання не в воді потоплене, Україна позбавлена Магдебурзького права та Литовського статуту,

особисто розпорядився закрити журнали «Московский телеграф», «Европеец», «Телескоп», заборонив для постановок Фрідріха Шіллера. Що вже гадати про окраїнні народи, які поштиво при зустрічах кланяються, як в Кудні кланялися поляки та українці, а насправді дулю в кишені тримають. Тут, майже під носом, виникла конча потреба встановити таємне стеження за Костянтином та Іваном Аксаковими, Хом'яковим, Киреевським, професором Соловйовим. Чаадаєв, розумака такий, напевно, об'ївся європейського читива: він обурений, бачте, відлученням Росії від «всесвітнього виховання людського роду» — його журнал закритий, а самого оголошено безумцем. І хай тепер спробує довести, що не псих він і не придурок, бо видрукувати виправдання, його «Апологію безумця», не дозволить ніколи, доки він імператор. Добереться врешті до Герцена, аби не патякав безсовісно, що його правління урочисто почалося із шибениць: ніде не дінеться від нього і Міхал Чайковський.

— Так ви здатні нарешті роздавити чиряка, що так допікає скулко нам у Стамбулі? — перебив доповідь канцлера імператор і штриконув навиліт його колючим поглядом. — Коли, врешті, Чайковський буде у нас якщо не в руках, то в межах досяжності? Франція ж відібрала у нього свій паспорт.

Зсутулений чи то від старості, чи навмисне з лукавиною горбився трішки, аби викликати жалість та мимовільне співчуття до своїх літ та клопотів незмірного обширу, канцлер ще нижче похилив голову. Почуте для імператора Миколи І було такою ж несподіванкою, як ніби грім вдарив десь у різдвяні свята чи сніг випав у переджнив'я.

— Чайковський, ваша величносте, знов поза наша досяжність.... — Канцлер таки не стримався від спокуси дати

імператору здачі за його жорсткий тон: — І вчинив це Чайковський, ваша величносте, з підкресленою зухвалістю... Він це ... у день вашого народження. — Клейнміхель вдався до чималої паузи, перш ніж сказав про неочікуваний і немислимий із звичного погляду крок Міхала Чайковського.

8

Міхал Чайковський збирався на Схід, попри властиву непосидючість, по кілька годин у день гортав книги про звичаї й традиції в тамтешніх краях, але князь Чарторийський сперш направив його у Рим. На польські справи, на жаль, чомусь Ватикан і сам Папа Григорій XVI в останні часи став скрива дивитись.

Вже до присмерку йшло 8 травня 1841 року, зблискувало багряно останнє проміння на куполах собору Петра, як надав аудієнцію Чайковському папа римський. Міхалу так багато хотілося оповісти про гоніння на уніатів, католиків східного обряду, — про скасування імператором Миколою I василіанських монастирів і пограбування їхнього добра, заборону богослужбових книг, окрім в Москві друкованих, закриття богословських шкіл, змушування кандидатів у священики вчитися лише в московських закладах, незрозумілу заборону католицьких свят Йосафата, Божого Тіла. Він сподівався переконати святого отця, що кривди московського окупанта сягнули через межу будь-якого терпцю вірних у його рідному краї.

Папа Римський слухав уважно, хіба обличчя було невеселе — чи то від втоми за довгий і клопітний день, чи від хвороби, що тихо й підступно підточувала його здоров'я, від чого обличчя те видавалося наче припале пилом. А ще

у глави Ватикану і без польського питання стачало мороки: розбурхані революційні вітри того десятиліття розгойдували і розколихували стару Європу. Докотилися вони і до папської області, ледве австрійські війська ту революційну хвилю пригасили, і то мало не два тижні потребувалося попрацювати віденським «пожежникам». Папа винуватив у всьому французький лібералізм, Польща чомусь наслідує його, то ж він різко осудив ту доктрину, а книгу одного зі сповідників її, католицького філософа Фелісите Ламенне, змушений був навіть занести в «Індекс заборонених книг».

— Почаївський монастир сто років уніатам належав, — швидко і чітко говорив Міхал, мов опасався, що не встигне викласти кривди усі за цю аудієнцію. — Тепер монастир імператор вже відібрав. Подиву гідна заборона спільної молитви греко-католиків з католиками, дітей від подруж різних вірувань силою приписують до московської церкви. Священиків став призначати чомусь губернатор. Двісті католицьких монастирів відібрано, ченців ув'язнено нізащо та вивезено в Сибір.

І чим довше говорив Міхал, тим сірішим ставало обличчя Папи Григорія, Міхал тільки не знав, чи то дійсно від хвороби неспинної і невблаганної, чи під впливом, подійкували у Парижі, улесливих і заспокійливих листів імператора Миколи I у Ватикан.

«Обмане ж тебе, святий отче, — прокидалася думка гріховна в Чайковського, — обмане той лукавий імператор, в очі тобі скаже одне, а позаочі чинитиме зовсім інше».

Врешті, як скінчив Міхал мову, папа римський заговорив про повстання 1831 року.

— Треба було вам легально діяти, — з перепочинком, неспішно і тихо говорив папа. — Слід було, як в Ірландії, де все спиралося на легальні засоби, а ви по французьки робили справу, з революційним тріском.

Вже й зовсім смеркло, як вийшов Чайковський на площу перед собором Петра, та ще густіший присмерк був на душі Міхала.

«Замазав очі тобі, святий отче, лукавими листами імператор, може, колись буде нагода переконатися, що той чоловік в обличчя одне скаже, а відвернувшись, іншого заспіває», — проганяв і не міг сповна прогнати гіркі думки Міхал.

Чи то вже в таку пору подумав Чайковський, чи збіглося просто, але потім насправді те переконання в Папи Григорія XVI настало.

Імператор Микола I, мандруючи Європою, також попросив аудієнції в Папи Римського. Святий отець було пожурив імператора за невиправдані жорстокості з вірними, а тоді розговорилися про мистецтво скульптури. Папі вельми подобалися роботи Фабріса, йому, до слова, навіть бюст свій замовив.

Імператор для гречності відвідав майстерню знаного скульптора, аби на власні очі його творіння побачити.

В майстерні Фабріса Микола I аж язиком прицмокував та все приказував французькою:

— Шарман, то прекрасно...

А, відвернувшись до свого придворного почту, додавав російською:

— Яке паскудство, яка гидота.

Придворні аж давилися з того, пирскали сміхом у рукави.

А на завершення імператор, сподіваючись на незнання чужинцями російської, ще додав:

— Якщо такі у них скульптори, то це просто ганьба.

Швидко виставу ту не забарилися переказати зніченому й шокованому Григорію XVI.

Смерклося зовсім, на площі біля собору Святого Петра

вуличні ліхтарі, змигуючи, не здатні були сповна розігнати пітьму — і так само понурий Чайковський не міг розігнати розчарування в душі від недавньої розмови: не хочуть чомусь захистити вірних престола апостола святого Петра, престола, який зараз судилося обіймати Папі Римському Григорієві XVI.

9

Ще тільки висадився на берег Босфору, тільки обживався в Стамбулі, ще на першому році перебування в Туреччині замислив собі з далекоглядною ціллю на власні очі побачити останню Січ запорожців, Задунайську в Добруджі. По війні року двадцять дев'ятого цар зажадав від султана понищити Січ, та ходили чутки, що найкріпше духом козацтво таки позосталося.

Без фірману, офіційного дозволу влади, без жодного документа вирушив у небезпечну подорож — неграмотній турецькій сторожі при перевірці замість фірману пред'являв старий корабельний квиток, а від грамотної мусив відкуплятися

З Кустенджі взяли курс на Бабадаг, їхали берегом озера і не могли натішитися незайманою ще природою та неляканим водним птаством, що геть тобі не боялося людини, подивовано, перехилюючи голівки, розглядаючи її, хіба крилами неспішно залопотить, як вже зовсім близько хто підійде, а як виїхали в степи козачі, то пустили коней з вітром навперейми... Видавалося, що знову скачеш в повстанських лавах, коні такі ж, як у полку волинському, і ось-ось здвигне повітря гучне й переможне: «Слава Богу!»

Та гіркою була твоя зустріч із Січчю — ще на під'їзді побачили дерев'яні таблички із написом-забороною тут сели-

тися та обіцяною за те немалою карою. А в Добруджі... У пониззі вода і болото, на козацькім майдані товчуться й бекають вівці, сумовито знімаються на місці домівок одні комини, що пообростали вже густими чагарниками; табун здичавілих коней, ледве наблизилися, з іржанням лякливим промчався руймовищем.

Задунайської Січі нема...

І все ж ти зустрівся з колишнім козацтвом, що не все ще розвіялося вітрами по неблизьких світах та не полишило свого нового краю — колишні козаки тепер рибалили та бурлакували на Дунаї. Такі ж вони zostалися, як на картинах тогочасних художників, з мальовничими вусами, голеними з оселедцями головами, у того ж запорозького крою сорочках та шароварах. Працювали вони тут до сьомого поту і гуляли, допоки змокріє сорочка, тільки слухали тебе сперш насторожено, хіба час від часу давній вогник в очах спалахував, вогник привілля запорозького і звитяги. Істинно світ тісний, бо зустрів навіть земляка із житомирської Кодні, селянина колишнього маєтку дядькового, — запросив він тебе на гостину.

Парував на столі борщ, смаку якого не знав вже багато літ, пироги та вареники геть такі, як в Гальчинцях, — наче й не було тих стрімких та тривожних років, знову ти у волинському краї, де цвітуть медові гречки, а квітуче поле лляне зливається з голубизною небесною.

Мова спільна таки знайшлася з давнім козацтвом, як і з некрасовцями — старовірами, які хоча чубилися час від часу з добруджанцями, але пам'ять про донські і кубанські свої краї, що з волі лихої Петра I змушені були полишити, ніякі роки не згасили. І ти написав у Париж князеві Адаму Чарторийському: «Я міг би побути тут десь із півроку, набереться напевне від 4 до 5 тисяч ба-

жаючих вояків. Коней є достатньо, а сідла козацькі та зброю, гадаю, нескладно доставити з Кустенджі чи Кара-Карману».

Для тебе, Міхале, то не було раптовим поривом, миттєвим порухом душі на хвилі жалю чи ностальгії за романтичним минулим, швидше б то стало продовженням справи повстанської та емігрантського життя в Франції. Негадано для себе ти взявся за перо в паризький період, «Повісті козацькі», а вельми «Вернигора» роблять тебе знаним не лише в емігрантському колі, книги, що виходять одна за одною, швидко розкуповуються. Те, що збереглося у материних записах про прапрадіда Григорія Брюховецького, оповіді дядька та іншої рідні, пароха галичинецького, що був «живою хронікою діянь козацьких, легенд і пісень українських», відтепер оживали в уяві та на сторінках, писаних швидким і рвучим почерком — інколи після себе навіть не перечитував, аби ті картини не зблякли, бачене немов вочевидь не розмилося і не відійшло.

Швидко книги здолали межі Франції і пішли гуляти світами, а пошта приносила немало відгуків. «Читаємо «Вернигору», — пишуть із Галичини, — читаємо навіть з більшою приємністю, аніж прекрасні «Повісті козацькі»; автор володіє рідкісним даром викликати і втримати у вищій мірі інтерес аж до кінця — якась таємниця розлита по всьому творові». Незнаний світ, прекрасний і героїчний, для французького і не тільки читача відкривався не за морями і океанами, не за горами-долами, той світ лицарства козацького в Україні, на подив, був зовсім недалеко французьких кордонів. Ти швидко стаєш знаменитим, тебе запрошують на наукові симпозіуми. На європейському історичному конгресі в Парижі в тридцять п'ятому році виступав із доповіддю про вплив козацтва на літературу

Півночі і Сходу, говорив про козацький первень як втілення досконалого духу слов'янського, первень, що відродив російську і польську літературу, бо досить лишень уважно розглянути твори Богдана Залеського чи Кондратія Рилєєва, — треба було бачити обличчя поважних професорів, що ляскали у долоні, мов провідному солістові з італійської опери.

Щоправда, і на горіхи не бракувало, вельми від друзів із польської еміграції. В «Готелі Лямбер», штабові уряду польського емігрантського, по виході з друку роману «Гетьман України» так розпекли, що пальця до щоки приклади — шипітиме.

— Як купляв автор фарби для цієї картини, то певне було то перед свіжим завозом — одна рожева у продажі залишалася.

— Міхале, тут все бачене очима українця. А куди ж польські подів?

Врешті ти визрів і на криве слівце для найзатятіших, та заступився князь Чарторийський:

— Панство таке гаряче... Смію в бік автора статі, нагадати застереження Наполеона — через сто років Європа буде або безбожною республіканською, або християнською козацькою.

...Ти ішов поміж чагарями на місці Січі, дивився, як на обсмаленому комині всівся вгодований крук і знічев'я глузуюче крякнув, ти ішов і все ж думав: «Задунайської Січі нема, та Січ воскресити можна. Таку, як описував у «Повістях козацьких»; напевно, можна підняти з руїни в дев'ятнадцятому столітті ту, що нерозумні голови занастали у століттях шістнадцятому та сімнадцятому».

І це, задумав собі, зробити маєш саме ти.

10

Імператор Микола I приймав британського посла в Петербурзі Гамільтона Сеймура. Посол говорив глухим і монотонним голосом, мов у високу порожню бочку, імператор слухав його п'яте через десяте, він дивився в вікно, де раптово розпогодилося, січневий колючий вітер розігнав брудно-сірі хмари, небо вмилося і таким стало світлим, як його настрій, — рік починався вдало. Мова зайшла про стосунки з Османською імперією.

— Туреччина — то хвора людина, — мало переймаючись, доречно чи невпопад, докинув імператор, бо думкою був на неблизьких Балканах. — Тяжко хворий може будь-коли віддати Богові душу, а доки це станеться, то не завадило б обмізкувати поділ залишеного спадку.

Посол знову забубнів своїм простудженим голосом, час від часу покашлюючи та поспішно прикриваючи рота хустиною, імператор же в голові тримав балканську карту, він неспішно різав її, як ножем розкішного торта на власних іменинах — новоутворені незалежні держави, звісно, мають бути під впливом російського скіпетру.

— А як бачиться вам доля Єгипту? — перепитав у свою чергу Гамільтон Сеймур, що почувався дещо ніяково через той кашель та нежить — ще сприймуть його, чого доброго, хворим на сухоти.

— Я прекрасно розумію вагу Єгипту на терезах Британії, — імператор тихцем, аби не помітно за письмовим набором, малював шарж на гостя — Микола I любляв цим побавитися, карикатури з-під його олівця лягали дотепні, принаймні так казали придворні, навіть як бачив хтось себе з носом папуги чи слоновими вухами. — Розумію у ваших очах значимість цієї країни, тому, як впаде Туреччина, ви собі забирайте Єгипет, нічого не маю

проти. Те ж стосується острова Крит, якщо він вам підійде. Зовсім не бачу причин, а чом би вам ним не заволодіти.

Імператор не волів багато розводитися про Стамбул, сказав для годиться, що окупації зовсім не воліє, хоч у душі погляд його не вельми різнився від задумок попередників на престолі, а вельми бабусі — чого лукавити, дивилася на Константинополь вона, як голодна курка на щойно розсипане просо. Він же зробить куди пристойніше, просто візьме під опіку всіх православних в Османській імперії, а то таки мало не половина тутешнього люду. Зажадає також негайно видати емігрантів польських. А на таких, як Міхал Чайковський, чи пак нині Садик-паша, який може стати центром малоросійського бунту, в нього знайдуться майстри розібратися, і то розберуться з гарантією. На вирішальні переговори в Стамбул не Орлов поїде, верткий і хитрий, як біблійний змій, а пошле шалапута Меншикова. Він, Микола I, має бути твердим государем, у вирішальний момент діяти так, як тоді з Рилєєвим та іншими декабристами.

За всі роки імператор вперше подумки, бо завше знаходив у собі силу волі відігнати найменший спомин, за всі роки вперше недавно назвав ім'я декабриста. Те спричинив граф Клейнміхель — голоний керівник шляхів сполучення, а перед тим військовий міністр. Виплигло, що граф майже повністю вкрав кошти, виділені на умеблювання Зимового палацу, що відбудували опісля пожежі. Правда, і при відбудові поцуплено, певне, немало, бо в щойно відремонтованому Георгіївському залі з доброго дива обвалилась вся покрівля і стеля. Зекономили трішки на робітниках, бо сотням і сотням їм спати веліли в найбільші навіть морози в ремонтованому будинку, аби відігріти і висушити власним

теплом майбутні апартаменти. Люди, звісно, не скаржилися ні за життя, ні після смерті, тільки цей клейнміхелівський метод сушки палацу спричинив за кордоном так непотрібні пересуди та смішки-пересмішки. Доконав же імператора директор канцелярії інвалідного фонду Політковський, що вхитрився вкрати, пропити і прогуляти один мільйон двісті тисяч карбованців сріблом. Миколу I жажнула не тільки сума крадіжки, не тільки те, що чинилася вона багато літ поспіль, а що за крадені кошти гуляла вся сановна столиця і очільником гульок власною персоною був фактичний шеф III відділення, грізний для інших Леонтій Дубельт. Справу свою так довго чинити міг Політковський тому, що покривав те все особисто довірений Миколи I генерал-ад'ютант Ушаков. Аж прихворів було від гіркоти та розчарування імператор, і вперше подумки згадалися йому декабристи, а днів через двадцять і вголос, не соромлячись навіть придворних, вигукне з серця:

— Звісно, Рилєєв з товаришами своїми так би не міг зі мною вчинити!

Більше ніколи не називав він імен декабристів.

А з британським послом Гамільтоном Сеймуром імператор розійшовся, як звично розходяться опісля дипломатичних зустрічей. Сеймур, посміхаючись, вже прикидав в голові текст спішної таємної депеші у Лондон про загрози для його країни російські наміри, а Микола I подумки співставляв почуте сьогодні з вуст посла і чуте від французького дипломатичного представника Дантеса — одне з другим ніяк не в'язалося.

Спершу, правда, Дантес почував себе сковано, якийсь ляк чи, швидше, настороженість виднілися в його очах, як в людини, що очікує удару от-от у лице, та добродушний тон імператора, що свідчив про давно забуте убивство Дан-

тесом Пушкіна, ту настороженість одним помахом стер — так на шкільній дошці стирають щойно написане.

Імператор навіть на знак приязні запросив Дантеса разом верхи покататися.

11

Наприкінці вересня сорок четвертого року Чайковський повернувся з чергової поїздки в Добруджу — та не осінню втому побачив Максим на обличчі Міхала, радше весну, ранню й прудку, коли за одну-однісіньку ніч досі голі дерева рясно вкриються молодим, яскраво-зеленим і ще липким листям.

— З Низу, і тільки з подунайського козацького Низу можна звалити царство московське, оте зло всеєвропейське чи, навіть, світове, — нові ідеї, здавалося, не вмщалися в чоловікові і проступали з нього, як рум'янець на щоках від захоплення райдужними намірами. — Звідти зручно спілкуватися з Бессарабією, а з тамтіл проникати в Україну. Можна досить надійну доріженьку витоптати для наших посланців — конспіраторів, лірників, містиків, кобзарів, дідів-оповідачів з їх народними думами про призабуту волю...

Міхалу не сиділося навіть: заклавши руки за спину, він міряв і переміряв безупинно кроками невелику кімнату.

— А ще є вельми гарна місцина, де можуть переховуватися і звідки виходити на українські шляхи наші посланці. То Чиліндир, монастир Успіння Пресвятої Богородиці поблизу Тульчі, там сходяться всі стежечки втікачів з Московщини у турецьку землю.

Чайковський раптом засміявся, сміявся якимось забутим сміхом, немов у дитинстві, чого давно вже на пам'яті

в його морочливому житті не було, сміявся, як втішений малюк, якому показали кумедну цяцьку і тут же її протягують в руку.

— Світ тісний, інколи мовлять... Але воно не сприймається, доки не впевнишся сам. Знаєш, хто настоятелем того монастиря? Отець Паїсій, він, виявляється, з-під Бердичева родом, — і має справді щиру українську душу.

Чайковський вів тривалу розмову з настоятелем, і той справді поділяв його погляди й наміри, а ще отець Паїсій зголосився підбирати людей надійних та перевірених у посланці на українські шляхи.

— Ми навіть говорили про можливість у монастирі облаштувати друкарню, — викладав подальшу розмову Міхал. — Слід підібрати і завезти туди шрифти польські і українські, аби мати змогу друкувати пісні, молитви й відозви до нашого люду. А грамотні монахи, лиш трішки навчити, є там на місці.

А ще отець Паїсій дав згоду прихистити під виглядом монахів двох чоловік від новостворюваної фундації — старшенький виконуватиме обов'язки агента від польської агенції у Стамбулі, а молодший вчитиметься в нього і буде за помічника. Париж, цього разу на подив швидко і без зволікання, прислав навіть людину на посаду агента — Антонія Іллінського.

Ось тут і сталася чи не вперше в Максима велике непорозуміння в розмові з Чайковським — зі спокійного вияснення поглядів раптом, мов від випадкової іскри пересушене гілля у лісі, спалахнула суперечка неабияка; обоє гарячкували, обоє розчервонілися, притули мокрого пальця — і зашипить.

У невеличкій за числом польській агенції в Константинополі Максим мав справу здебільшого з розвідкою та безпекою, а ще найважливішими донесеннями. В попередній

розмові з Іллінським, в його прудкій і дещо бундючній скоромовці, він раптом вловив неспівпадання дат: виходило якось, за його словами, так, що в той самий місяць і рік Антоній був одночасно в Персії і тоді ж в Індії, — віддаль між ними у кілька днів не здолати. І так само різонули слова Антонія, що Максимова наддніпрянська говірка є лише однією з говірок загальнопольської, та й край наддніпрянський лиш під варшавською рукою мислимий.

— Антоній воював у польському легіоні в Португалії разом з генералом Бемом, — настоював на своєму Чайковський, притискаючи кожне слово, від чого прізвисьце генерала загуло, мов з великого мідного дзвона. — А ще воював в Алжирі...

— Тим паче, це не школяр-забудько, що переплутує не такі вже далекі місяці і роки. А чого вартують його родовідні байки...

— То людина справді з великим, як би точніше мовити... життєвим досвідом, — спіткнувся було на слові Чайковський, як об невидиму перепону, хитнувся злегка, але рівновагу втримав. — Не певен, чи на байки ті варто звертати якусь увагу, — у кого з нас немає дивацтва.

Мова йшла про чудернацькі оповіді Антонія про власний родовід: то він походив від ілаїв, татар із Золотої чи Кипчацької орди, то з легендарної Іліади, а коли виявив станицю Іллінську на Дону, то ще й став козаком і ту станицю також долучив у розповідях до маєтностей предків. Після бойових дій у Португалії в легіоні генерала Бема ще воював з биками в Іспанії, де наймався тореадором на тамтешні арени; згодом в мандрівки його потягнуло, дійшов до Афганістану, Персії, Індії і навіть Китаю. А в останні часи нудився у Парижі, його душа не сприймала життя без пригод.

— Ухвалу про Іллінський монастир вам приймати, —

врешті з серцем відрубав Максим. — Тільки з його поглядами на українську справу може лиха більше накоїти, аніж дати користі.

Наступного дня Антоній вже отримував кошти та необхідні інструкції від Чайковського і помандрував у близьку Тульчу, немалий на той час центр торгівлі рибою та зерном, немалий і за кількістю люду, що тими краями перекидався.

Перші донесення підтвердили Міхалову правоту — Антоній чемно себе поводить, ревно перед іконами б'є поклони у монастирі. Але на сьомому місяці з Тульчі надійшла новина, що неабияк стривожила стамбульську агенцію. Іллінський чомусь покинув монастир і серед населення в дунайських плавнях почав без відома й згоди агенції бунтувати людей до повстання.

— Що він собі вигадав? — хапався за голову Чайковський. — Нащо ж нам передчасний бунт, що тільки кріпко зашкодить, пролле кров людську марно, бо там такий гарячий народ, що навіть у зливу одне слово плавні підпалити здатне...

12

Максим був певен: хто б там і що не балакав, є дні нещасливі, є, хоч і рідше, вдалі. Сьогодні складалося все якнайкраще.

— А в нас гість завтра славний буде, — похвалився ще зранку Міхал Чайковський, і очі його світилися тихою втіхою, що не часто траплялося в його теперішньому, морочливому і не завше безпечному, стамбульському житті. — Їде до нас апостольський місіонер Володимир Терлецький — Володимир його духовне ім'я, хрещений

був Іполитом. Тож я його знаю ще по нашому Волинському кавалерійському полкові. Він навіть не встиг одержати звання доктора медицини у Вільнюському університеті, примчав відразу, як почалося повстання, і воював на славу. Правда, одного разу його злапали москалі, та він чудом утік з полону. Разом відступали до конгресової Польщі, потім до Галичини...

— А довго пробуде у нас Терлецький? — перепитав Максим, мізкуючи над своїм і прив'язуючи задум до приїзду знаного місіонера.

— Попередньо — місяців зо два. Він хоче власними очима подивитися на життя християнських громад на Сході та доповісти у Ватикан, а ми маємо у цьому допомогти.

Максим не був досі знайомим з Володимиром Терлецьким. Знав тільки, що той зі старої української шляхетної родини, щоправда, сполонізованої згодом, нащадок православного єпископа в Луцьку у давнину. Володимир клопотався подвижницьким задумом припинити ворожнечу гілок християнства і заснував у Римі Східне товариство унії церков, яке б це мало здійснити. Східні церкви, переконував він, можуть таки об'єднатися з Римом, зберігши при тому всі обряди свої, традиції та ритуали. Мав бути створений українсько-слов'янський патріархат на правах інших патріарших престолів. Попри криві погляди на ту справу окремих осіб з духовенства, Папа Пій IX прихильно поставився до ідей Терлецького, обговорював їх під час кількох аудієнцій.

— А ще зустрічати підійде також Францішек Духінський, — додав Міхал Чайковський.

А от з Духінським Максим зазнайомився ще в Парижі і не раз зустрічався вже на турецькій землі. Вихованець середніх шкіл Бердичева й Умані, чимало років прожив Ду-

хінський у Києві та зріднився з цим містом, тож не було дивиною, що свої публікації польською мовою у паризькій пресі він підписував Duchinski Kijowianin, а як писав французькою — то Duchinski de Kiew. Тоді Максим приїхав до пана Францішека відразу, як тільки в еміграційній газеті Trzeci Maj прочитав його щирий матеріал на захист Костомарова, Шевченка, Куліша та інших кирило-мефодіївців опісля арештів і розгрому братства.

— Я хочу подякувати вам за підтримку українців, — чомусь хвилювався Максим, як-не-як, це була перша публікація в західній пресі, то вже згодом інші видання підтримають. — Ви сказали, що ми є, і ми не змирилися.

Прудкий у рухах, непосидючий Духінський тільки руками протестуюче махав, мов від тютюнового диму відганявся.

— Я ще коли говорив, що польське повстання проти московитів не матиме успіху, якщо не почнеться воно з Русі. Бо москалі ні слов'яни, ані християни в душі слов'ян, вони залишилися кочівниками до наших днів, і ними, здається, їм бути уже довіку. Китайці їм, на моє переконання, ближчі аніж українці, білоруси чи європейці інші, бо то туранці, яким незнана прив'язаність до своєї землі. Вони здатні жити лише грабежем та розбоєм, навіть ймення своє «Росія» вкрадене у споконвічної Русі.

Щось муляло Максимові у почутому від Духінського, і він, попри повагу до паризької знаменитості, смикнувся було раз і вдруге, а врешті таки не втерпів.

— Я би твердження таке не переносив на людність усю... Росіяни — народ як народ, просто їм з повелителями не пощастило. Нащо мені далеко ходити, як мали арештовувати Тараса Шевченка по розгромі кирило-мефодіївців, то про це випадком дізнався артилерійський офіцер Родаков. Тож він став швиденько розшукувати поета у різних по-

міщиків, аби тихенько його за кордон вивезти під виглядом свого слуги. І вже навіть, як арештовували Шевченка на Дніпровській переправі у Києві, везли просто до губернатора, то гусарський офіцер Солонін казав віддати йому непомітно рукописи чи інші небезпечні папери... Шевченко не згодився, звісно, він не міг ризикувати так шляхетністю людини...

Марне парував чай, вихолоджувались страви, як приїхав гість, бо таки чимало років їм не доводилося зустрічатися. Терлецький оповідав про своє паломництво на Святу землю, як зустрів у Єрусалимі земляків з Житомира. Духінський згадав, як він, будучи представником князя Чарторийського, відвідував польський легіон в Італії і надібав земляків-киян, ще й сусідів, з якими і духом не відав, коли й де може зустрітися, а ще про своє нинішнє життя-буття на цивільній посаді в британському військові. Зрештою, мова дійшла й до того, що найбільше чекав Максим і що попередньо вже обговорювали з Міхалом Чайковським.

— Чи не здається, панове, що саме зараз підходящий час створити український журнал? — поспитав Чайковський.

— Я вже давно таку думку виношував, — зізнався Духінський. — Можна тут, у Стамбулі, а якщо влада вельми носом крутитиме, то не біда, друк нескладно перенести на острів Корфу, а то вже британська територія.

Слово за словом вимальовувалися контури видання, говорили, кому краще бути редактором, а кому видавцем, та зовсім не потребувалося дискусій, кому бути редактором літературним.

— Максимові те на роду писане, — сміявся і рвучко жестикулював такий же прудкий, як і колись, Духінський.

— Я б написав кілька матеріалів про Східне товариство унії церков, про підтримку його в папській енцикліці, мені

видається, зумів би розвіяти настороженість, а то й ворожість православних, — чи то розмірковував вголос, чи мріяв Терлецький.

— Ого, скільки то можна і треба сказати, — Духінському вже бачилися його матеріали на сторінках. — Насамперед, я написав би про прагнення й дійсний опір освіченого люду Чернігівської, Полтавської та інших губерній, попри імператора Миколу I, аби зберегти традиційний кодекс цивільного права, про Литовський статут, «Історію русів», про те, що Гоголь і Шевченко не були москалями, про українських письменників та вчених...

— Стривайте, а чи не надто гарячі голови у нас, панове? — засумнівався Терлецький. — Написати то ми напишемо, навіть видати вдасться, як не тут, то на Корфу, а далі? Як той журнал українському читачеві доставити?

— А ми вже трішки міркували про це з Францішеком Духінським, — заспокоїв гостя господар.

— Найпрактичніше, перевезти таємно в Галичину через Угорщину, — відчувалося, що Духінський говорить давно зважене. — А в підросійську Україну можливий шлях через Одесу.

— Відкладений сир добрий, — втрутився Чайковський. — Я завтра ж доповідатиму ці міркування наші в листі князеві Чарторийському. Якщо князь схвалить, то ніхто нам не дорікне, що діяли самочинно та задуже вдарилися в українофілство.

Максим сам відправляв того листа. Та відповіді не надходило довго, багато кораблів приставало до причалу Стамбула, прибували старі посудини з білими вітрилами, ще білішими на тлі морської голубизни, швартувалися новітні швидкохідні пароплави, кахкаючи, мов на зло отим вітрильникам чорнющим димом, але пошти стамбуль-

ському агентові «Готелю Лямбер» чомусь цього разу все не було.

Врешті пошта з Парижа прийшла, і Чайковський зі звичною нетерплячкою розрізав конверта. Князь писав, що український журнал в загально-польському контексті є ділом благим, та воно на потім, зараз же насамперед набігла конча потреба увагу направити на нав'язування стосунків з черкесами, з вояками Шаміля. Чайковський тільки скривився, мов відкусив неспілої грушки-дички, він мав свою думку, і в споминах напише через роки про козацький Низ, задунайські краї: «Низ є головним пунктом в наших надіях, нашою можливістю в цій справі, задля початку руху, задля надання імпульсу краєві. Кавказ та все інше є допоміжним, ніяк не найголовнішим для нас».

Але розпорядження «Готелю Лямбер» виконувати треба, тим паче, Висока Порта чимало допомагала воюючим проти Росії горцям, могла б вона сприяти також Чайковському і морально, і матеріально. Тож він невідкладно приступає до збору відомостей, збирає їх звідусіль, опитується тихенько люд від купців до полонених; на подив, особливо важливі дані роздобували там, де ніхто й не сподівався, куди не здогадувалися звернутися: багато істотного оповідали дівчата-рабині, яких привозили у Стамбул для продажу в гареми турецьких пашів.

І все ж пам'ятна та розмова про український журнал в Стамбулі чи на острові Корфу не лишилася просто балачкою мрійників. Терлецький об'їде по тому Рим і Париж і, забачивши охолодження до його думок, у тім числі від Римського Папи, хоч приймав доброзичливо, нав'язуватиме стосунки з Григорієм Яхимовичем, згодом з Яковом Головацьким, викладатиме свої ідеї в львівській газеті «Зоря Галицька».

Непосидючий Духінський знайде собі щирих прихиль-

ників серед французьких інтелектуалів. Його підтримають впливові Еліа Реньйо, Шарль де Штейнбах, Анрі Мартен, Огюст Вікенель. Член правління Французького банку і видавець газети *La Patrie* Казимир Делямар вважатиме себе його послідовником. Наполеон III підпише декрет на основі праць Духінського і Делямара про зміну назви слов'янської кафедри, що знищить російський панславізм в її назві. Налагодивши зв'язки з українським національним рухом, Духінський видрукує ряд статей у львівській газеті «Основа». В час зятої боротьби, коли засвітила надія звільнитися з-під російського гніту, на весь європейський континент старатиметься докричатися Францішек: «На Дніпро! На Дніпро! До Києва! О, народи Європи! Там ваша згода, бо саме там малороси ведуть боротьбу проти Москви на захист своєї європейської цивілізації».

І вже на схилі літ Францішек Духінський, істинний поляк по крові, напише рядки, в яких не знайти і на макове зерня неправди або нещирості: «Мого київського прапора, тобто незалежної України, я не зрадив».

13

Як постав Максим на порозі, в запилюженому одязі з дороги, втомлений і посірілий, то Чайковський трусонув його так в обіймах, як трясуть грушу пізньої осені, коли лиш ген-там, на вершечку, лишилася грушка остання, ота, найсмачніша.

— Кажи, як Добруджа... Не мордуй душу, швиденько.

— Клопоти маємо. І немалі, — від Максима війнуло холодом, мов щойно вступив у теплу хату з водохрещенського морозу. — Іллінський програв у карти всі кошти агенції. До останнього шеляга.

Чайковський мовчки присів і тільки видихнув з протягом, мов занадто шпарку каву холодити зібрався. По хвилі відказав упівголоса, якимось убік, наче не до Максима те мовлено.

— Невідкладно в Добруджу їдьте до Будзинського-Домброви. І доти сидіти там, доки не виправить все, що натворив той причумлений тореадор.

Далі події розвивалися стрімко, миготіли, наче дерева у вершника перед очима, що вскач мчить щодуху. Будзинський-Домброва, в свою чергу, в Добруджі наробив помилок, розконспірувався та ледве уникнув арешту. Інший їх представник, Ахмет—Пулавський, мусив швиденько зникнути, якимось до Стамбула добрався, хоч і звідти негайно наживав п'ятами задля безпеки. А Іллінський потрапив на вудочку підісланого росіянами провокатора Якушки і на представлення петербурзького посольства був арештований.

— Ми вимагаємо невідкладної дії, — голос Устинова, що прибув у турецьке закордонне відомство від російського посольства, був твердим і холодним, як камінь в сибірських горах. — Іллінський, на нашу думку, лише виконавець розпорядження Міхала Чайковського облаштувати в Добруджі підпільні склади зброї.

То було, звісно, неправдою, хоча свідчило, що справжніх намірів стамбульської агенції у Добруджі росіяни не знають.

Від того Чайковському ставало не набагато легше: арештованого Іллінського перевезли в Константинополь, починалося слідство, і росіяни щосили тиснули, аби розслідування відбувалося тільки за їхньої участі. Цього допустити Міхал ніяк не міг. Агент-авантюрик міг вибовкати таке, що під удар поставило б не лише Чайковського, а й усю агенцію.

Але навіть якби представництво еміграційного уряду в Константинополі вдалося якимось дивом вирятувати, то Чайковський вже надалі його очолювати не зміг би. Та тривога бриніла в листі з Парижа, з «Готелю Лямбер»: «З великим неспокоєм почуваємося тепер з приводу тої нещасливої справи Іллінського та іншого нашого достойника Будзинського-Домброви, які досі перебувають у небезпеці. Тривога тим природніша, що на агента здійснюють при допитах сильний вплив. З рапортів можемо тільки здогадуватися про його важке становище. Найгіркішим є передбачення, що може настати кінець нашої тут діяльності. Коли б таке могло відбутися, князь не бачить особи, яка б пана Чайку могла заступити навіть при звичайному перебігу подій, а тим більше у трудних та ризикованих ситуаціях... опріч пана Чайки не маємо людини для перемовин і підтримування стосунків з турками. Князь вважає, що збереження пана Чайки на становищі шефа місії польської в Царгороді є завданням найбільшої ваги». Це так само глибоко розумів і керівник агенції.

І Міхал кидається по кабінетах знайомих турецьких урядовців.

— Вимога росіян принижує гідність Високої Порти. Стамбульські слідчі і самі мають достатній досвід, аби розслідувати таку нескладну справу.

Знайомства вкотре подіяли. Іллінський раптово починає «хворіти», його переводять з буцегарні у шпиталь, де йому зовсім не зле ведеться. Справа затягується на місяці і врешті, аби турецькі поліцейські й суди зберегли обличчя, Антонія засуджують до трьох місяців ув'язнення..

Але Іллінський не був би собою, якби не вигадав нових пригод. Менше аніж за півроку Максим зустрівся з ним на стамбульській вулиці і оторопів: перед ним стояв вишукано вдягнений турецький офіцер.

— Чи то ви, пане Іллінський? Чи то в мене щось із очима? — вихопилося в Максима.

— Перепрошую, мене звати тепер Скіндер-бей, — відказав Антоній неспішно, із належним пошануванням самого себе.

Минуть роки, і Скіндер-бей дослужиться навіть до генерала турецької армії.

14

Отож, Міхале, позбавлений французького паспорта, ти тепер став зовсім беззахисним перед російським царем, як голіруч вийшов би проти нападників з великої дороги, і то цілої зграї. Тобі залишається хіба єдиний вихід — прийняти турецьке підданство і ...мусульманство.

Як? Християнин має зрадити предковічну віру? Занапастити душу заради тлінного тіла? Останніми днями думки ці точили тебе, як старе дерево, безперестанно й занудно шашіль точить, ті думки всю силу життєву переводили в жовтий пил трухлявини та порохна, що осипається беззвучно з вигризених дірочок, здавалося, з досі грубого і міцного соснового бруса. Але з іншого боку, мислилося тобі, різним народам Всевишній і різне бачення дарував, одні називають Його Саваофом, інші Ягве, ще іші Аллахом... Хіба з того віра твоя змаліє, якщо істинно вона залишиться Вірою? Може, простить Всевишній тобі цей крок, бо не шкуру свою ти беріг, не в невільники взяв тебе страх жалюгідний, від якого лиш мерзне шкіра і гусячою висипкою вкривається, бо таки вболівав за долю своєї землі козацької. І ти переступив через себе, через власне «не можу», зважився і прийняв колись неймовірне й негідане

рішення. Звісно, знав, що від тебе відвернуться всі, хто йшов поряд з тобою.

Он у шухляді лежать листи, тобі їх боязко навіть у руки брати, наче то не папір, а розпечена бляха, від якої аж пучки на пальцях шкварчатимуть та збіжать вмити водянистими пухирцями, варто лишень їх торкнутися...

Трохи надмірно похилений, з викрутасами хвацькими почерк Владислава Замойського:

«Париж, 26 жовтня, 1850.

Не знаю навіть, як маю до тебе писати. Не знаю, чи цей лист ще застане, і, що гіркіше, не знаю, — аж мороз мені душу займає, — не знаю, хоча б він застав тебе тим, ким ти є ще тепер! Не знаю, якими словами надалі звертатися. Вичерпалося в листах попередніх все, на що спроможна тільки польська мова, польське почуття спроможне. Даремно! За все повинен відповісти. Будь-які аргументи, будь-які почуття найсердечніше і найсуворіші слова не допоможуть, очікуючи дивного, незбагненного ніяким розумом рішення твого.

Боже, дай, щоб цього не сталося. З найболючішими почуттями звертаюся до тебе, щоби не здійснилася справа, яку задумав, бо одна постанова питання є безумством, бо підлість ця буде вічним соромом не тільки для тебе одного і для твого потомства, а й загалом для усієї Польщі...»

Згодом ще один лист від Замойського.

«Пишеш до князя, офіруєш доцільністю надалі служби твоєї. І ти зараз ще насмілився мріяти про можливість служити тій справі, коли вже ніхто тебе захистити не здатен від звинувачення, що за діло ти брався задля особистої користі, не захистить від погляду людності, від думки родини; хоч би яку опінію ти складав про служіння Вітчизні, ім'я твоє однаково записане між запроданцями Віри і Батьківщини. О, бідний ти, бідний. Страшна тебе кара чекає».

Що вже говорити, Міхале, про чужого-чужаницю, який перед тобою не раз лукавив, штрикав палиці в колеса і тужився постійно свою зверхність довести, якщо відвертається навіть сестрин чоловік, побратим на дорогах повстанських тридцять першого року, твій командир з авторитетом найчистішої проби — Кароль Ружицький. Його ти кликав сюди, бо на війну завертає, за волю землі своєї наближається шанс постояти, і талан командирський Ружицького так буде потрібен:

«Коханий мій і дорогий Каролю. Довгі роки не писав до тебе, бо що ж мав писати про клопоти, труди й мозолі, які не принесли жадного skutku, і ти зі свого боку на таке ж саме життя був приречений... Зблиснула зараз нам надія якась. Туреччина виступає війною на Московію. І уряд мій потребує чотирьох офіцерів багатодосвідчених, але не як найманців, а як поляків, як союзників — доти матиме їх на службі, доки Польща не буде їх потребувати... Каролю мій, можеш визволити Вітчизну нашу, якщо сприймеш цей заклик і чим швидше приїдеш... Твоя місія буде над Дунаєм, в Добруджі, на чолі козаків і татарів, та ще регулярного війська. Кілька маршів — і вже наша земля. Твій Дністер, наша Україна...

Пам'ятай, Каролю, що твій обов'язок нас очолити. Зараз дають нам коні, шаблі і молодь козацьку — веди нас. Зараз усі вагання, опінії, приязні і неприязні мають забутись. А Польща насамперед стояти має перед очима. До неї тягнися і їй служи. Чекаємо тебе в наших домівках. Прибудь до нас якнайшвидше. Завше і всюди твій М.»

Як розпечатав листа у відповідь від швагерка і став читати, то мов двері в дім відчинив хтось у водохрепченський мороз і забув зачинити — холод клубами котив через поріг, вистуджував все аж до закутків, а рядки того листа були геть обмерзлими.

«Пане Мехмеде! Звідомляєш, аби я прибув до Туреччини, щоби тобі руку подати, і мовиш, що з моїм керівництвом зайдемо до Польщі... І це тобі представлятися оборонцем польської справи?.. Ти ж задумав відшукати вітчизну з поміччю куди більших гріхів, аніж ті, від яких вона впала... а тяжкий рахунок перед Богом, відповідальність і ганьба твоя перед вітчизною вельми гіркі. То є моєю відповіддю на твій заклик. Як тільки повернешся до Бога, як тільки залишишся християнином, в ту ж хвилю подам тобі руку братню: будемо спільно діяти — підем до бою за Бога, за Віру, за Вітчизну, за волю народну — і Бог благословляти нас буде».

Ще ніколи в житті ти не чув так, як зараз, неймовірну вагу отого поспіхом тесаного хреста, з яким піднімався, спотикаючись, кам'янистою дорогою на Голгофу Спаситель, як боліли Йому збиті і зранені плечі, гірчив на спраглих вустах кривавий піт і як безжально та немилосердно сонце пекло свіжі рани, як глумились обабіч шляху над ним усі ті, що недавно кричали щомоці: «Осанна!»

І все ж серед тих хрипких голосів, що гукали, аж надриваючись: «Розіпни!» — пробивалися голоси тих, що вірили.

З багатьма штемпелями на зашмуляному на далеких дорогах та поплямованому конверті прийшов лист аж із Познаньщини, від Яна Немоевського:

«Твоя зміна віри не проклала між нами межі у відданості Вітчизні, — читав кілька разів Міхал того листа, вертався до початку і знову очима біг вздовж рядків, мов писалося тут малознаною мовою і ще раз потребувалося звірити перший переклад. — Можеш бути спокійний, коханий колего спільної броні, дій далі, не схиб у силі, крикни Аякса потужним голосом: «Слава Богу!»

Почуте від матері і переплавлене Чайковським у його

козацькі повісті поверталось інколи несподіваним чином. В червні 1845 року з'явився в канцелярії польської агенції в Стамбулі Михайло Свідзинський, син уніатського священника з Тернопільщини, з-під Чорткова. Про того незвичайного гостя напише Чайка князеві Чарторийському: «Є він політичним вихованцем моїх повістей козацьких, пройнятий цілковито їх духом, змістом і потугою. Відчуваю від того крихту щастя і гордості, бачачи перший наслідок власних думок, у життя перетворених; люди ці живуть і діють, з ними можна постати перед Англією і Царгородом, з великим прагненням хочуть працювати вони задля козащини, попри небезпеки, про які знають і на існування яких не зважатимуть. Досі не писав про це в рапортах, аби не підкреслювалося і не випиналося моє самолюбство щодо написаного мною. Пане князю, про подібне не мені судити, але то свідчення, наскільки життєві такі мої твори, як «Повісті козацькі», «Гетьман України» і «Чернецький», поширені поміж уніатів-галичан».

«Десь провидіння мені послало цього чоловіка», — подумав Міхал опісля першої розмови із Свідзинським. Саме таких людей бракувало, аби посилати на козацький Низ, направляти в Волощину.

В небезпечну цю подорож Свідзинський готувався в Адамполі.

— Як би так спорядити тебе, аби не викликати щонайменших підозр? — мізкували друзі. — Може, малярюм хатніх покоїв?

Врешті таки зійшлись на цій думці, закупили фарби, пензлів і всього потрібного, а Свідзинський пройшов навіть своєрідний «курс» цього ремесла.

Наприкінці серпня 1845 року Михайла Свідзинського виряджали в неблизьку дорогу. Як тиснув руку йому на прощання Чайка, то тривога якась ворухнулась в душі:

«Чи побачимось ще?» Та тривога по від'їзду посилювалася з часом, бо збігали тижні і місяці, а від Свідзинського й вісточки не надходило. І тільки в лютому наступного року стала відома доля його. В російське посольство викликали повноважного грецького представника.

— Пояснить, — зажадали, — на якій підставі видали паспорта людині на прізвище Свідзинський. Тому маляреві, який виявився насправді бунтівником супроти Росії.

Одне тільки тішило — ніякого зв'язку з агенцією польською у Стамбулі дослідити російському посольстві не вдалося. Отже, Свідзинський достойно витримав усі допити і катування.

Наступна звістка надійшла ще сумніша: Михайла московіти засудили до страти. А ще з наступного повідомлення дізналися, що смертника в останню хвилию помилували, страту замінили сибірською каторгою.

У дрімучій тайзі, десь за снігами, за віхолою безпросвітньою відтоді загубилися сліди мужньої людини Михайла Свідзинського зі славного роду, що дасть згодом ще не одного щирого поборника української справи.

Мерзне і щулиться душа від втрати кожного побратима. І легко тому дорікати за зраду, хто поза невидимим і видимим полем бою, хто не знає цього неймовірного тягаря втрат, як і не знає про те, що дамоклів меч над головою самого Чайковського завис вже на останній ниточці, ось-ось і вона перерізана буде... Той просто не знає, що в кореспонденціях від Меттерніха з Відня, від Фігуельмонта чи Штюрмера, від російського посольства в Стамбулі звучить все більше занепокоєння зростаючим впливом польським на Сході: той вплив, як стверджується, вельми утруднює діяльність агентів російських і австрійських.

4 травня 1845 року з Петербурга в Константинополь на-

дійшла спеціальна інструкція послові Тітову: «Інтриги Чайковського набувають характеру загрозливого, тому імператор прийшов до остаточної думки про усунення того авантюриста. Зобов'язуємо офіційно зажадати від Порти від імені Його Величності Імператора негайного видалення Чайковського з оттоманської держави. Вельми подивовані таким станом речей, тим паче при ситуації, коли істотні інтереси Порти і Росії вимагають підняти значимість ділянки взаємного порядку і безпеки. Цю думку конче потрібно невідкладно донести до розуміння міністрів султана».

І відразу ж від російського посольства надійшла гостра нота Стамбулові. Порта спочатку, як звично, довго не відповідала ні згодою, ані відмовою, але так безкінечно не могло тривати.

А вони йому дорікають за зраду...

Тож у листі до майора Ворони, щирого приятеля Вороніча, який у Добруджі кликати мав решту козацтва у стрій, видавалося, Міхалом рядки не звичайним чорнилом писані:

«Воронічу, мій український брате, кість від кості нашої, пише до тебе потурнак, бусурман, та не з соромом, не з жалем пише до тебе, а з думою, щоби допильнував свій обов'язок — зараз допильнував, невідкладно, по нашому, щоби з вогнем і мечем йшли ми до білого царя землю свою визволяти, аби сповнили все, що заповідав праотцям нашим Вернигора...

Завше і всюди твій Мехмед Садик — колись Міхал Чайковський».

Хай каміння у нього летить, нехай сиплять на нього градом прокльони, ганьбою пригрозять довічною, як по опущеній у могилу його труні грудки землі застугонять, відвернуться навіть найближчі, а самому доведеться до

щему затиснути власне серце — Міхал має продовжити свою справу.

Він таки зважився прийняти турецьке підданство і перейти в мусульманство — і зробив це у день народження імператора Миколи I.

15

Військовий корабель «Громоносець» швартувався в порту Константинополя. Князь Олександр Сергійович Меншиков сходив на берег, ступаючи з поважністю імператора, цю поважність стверджував також величезний почет його, що, штовхаючись та з цікавістю зиркаючи навкруги, йшла слідом за російським князем. Зустрічала гостей не менша числом турецька делегація, яка заздалегідь вишикувалася на причалі і приготувалася до пишного навіть за східним взірцем прийому. В тій делегації петербурзькі дипломати, що вже раніше бували в Стамбулі, відразу помітили вищих чинів дивану, турецького уряду. Вздовж всього шляху північних гостей до палацу у почесному караулі стояло військо.

Князь Олександр Меншиков, попри почесні владців тутешніх, був роздратований, мовби його десь на спині жалив комар, а він ніяк не міг дотягнутись до нього рукою — імператор Микола I призначив його надзвичайним послом у Стамбулі з вельми делікатною місією. Князь мав би переконати диван і султана визнати російську зверхність над православним людом Високої Порти, а того люду ж до половини в імперії, далеко за добрий десяток мільйонів набересться напевне, себто ось так, з будня-полудня імператор петербурзький мав стати напrawdę другим султаном.

Не терпів взагалі, як по-щирості, князь дипломатичних

вихилясів. Ген-ген коли його призначали послом у Данциг, він тільки фуркнув, вважаючи занизькою ту пропозицію та образливою, відмовився і поїхав собі у село, де за тисячі верст від моря взявся вивчати морську справу.

Одного разу, щоправда, не вдалося йому відвертитися, послали його з дипломатичною місією в Персію мирний договір укладати з войовничим Фет Алі шахом. Чи то шах такий трапився, чи інша була притичина, тільки замість мирної угоди без оголошення навіть війни перси напали на південь Росії, а самого Меншикова арештували. Злі язики тоді балакали, що так сталося через рідкісне вміння наживати князем собі ворогів. Якось при зустрічі з ним Микола І виказав жаль з приводу смерті престарілих членів Морського штабу.

— Вони вже давно померли, ваша величносте, — мовив при тому Меншиков. — Але оце тільки зараз ховають.

Якось зайшла мова про Клейнміхеля, мовляв, за надійну можливість поцупити щось ваговите з казни він і чортові душу продасть.

— Чував про домовленість заставити душу нечистоту, — згодився князь Меншиков. — Тільки угода не відбулася, оної душі в того графа не виявилось.

Губернатор Москви Закревський спершу лише скрива глипав, коли донесли слова Меншикова, чому місто інколи звуть святим:

— Москва справді свята. А відтоді, як граф Закревський керує нею, ще й стала великомученицею.

Наступного разу переказали, як ділився по приїзду з Москви князь враженнями опісля губернаторського указу про безпечне у місті вигулювання собак.

— Всі собаки тепер в намордниках, — оповідав Меншиков. — Тільки собаку Закревського без намордника бачив.

Тож Олександр Сергійович, що пишався прадідом, ге-

нералісимумом Меншиковим, зеленів на лиці, коли згадували про пиріжки з зайчатиною, з яких починалася торгова кар'єра генералісимума. Князь не любив, по-перше, дипломатії взагалі, а по-друге дипломатії східної, яка нагадувала йому шахову буцегарню.

Сьогодні світліший князь Меншиков не мав наміру вельми церемонитися з турками — князь представляє імператора, що не є прохачем, а істинним повелителем. На прийом до великого візира він іде без мундира, в звичайнісінькому домашньому сюртуку, від чого в дипломатів турецьких, вихованих в кращих лондонських і паризьких університетах, тільки роти розкрилися, мов зібралися проказати вечірню молитву.

— У п'ятиденний термін, — з нехітю, як банальність, як таке очевидне, що опісля дня має настати ніч, неспішно промовляв князь, — Його Величність Імператор Микола I вимагає підписання угоди, яка б гарантувала зверхність Росії над всіма православними турецької імперії.

Звісно, великому візиру немислимо на таке дати відповідь, тож князь Меншиков іде до султана — з міністром іноземних справ навіть відмовляється спілкуватися, бо, як швидко дійшло в диван через треті уста, то «брехливий суб'єкт», він «за французів». В апартаменти султана князь входить шпарким кроком, не забажавши зробити передбачений етикетом перед порогом уклін. Наступного разу князь опиняється перед тими ж дверима, тільки добряче турецькими дотепниками вкороченими, через які не ввійти, не зігнувшись у поклоні, — світліший і тут не розгубився, пішов навприсядки, мов зібрався гопака втяти, але таки не вклонив голови; щоправда, протиснутися йому не зразу вдалося, проліз якось навкарачки — і найпершим з усіх частин князевого тіла вітав султана, володаря імперії трьох континентів, тлустий зад Меншикова.

А в султана, тим часом, лежали в шухляді донесення контрозвідки про спостереження за чемним північним гостем. Віддаючи данину модному тоді захопленню спіритизмом, вертінням стола з поміччю лише доторку рук, Меншиков похвалився:

— У вас крутяться столи, а від мого дотику весь турецький владний диван завертівся.

Вельми цікавими також були слова світлішого князя, коли один із дипломатів російських вертався у Петербург з терміновим донесенням і Меншиков просив передати додому:

— Я здоровий, часто катаюся верхи і якраз об'їжджаю коня на ймення Султан.

Вже був навіть готовий Константинополь визнати зверхність російську над святими місцями, звісно, не згоджуючись отак з доброго дива подарувати петербурзькому імператорові половину людності Високої Порти, як без оголошення війни царське військо перейшло Прут і розлилося Молдавією та Валахією.

Війна почалася. Почалася війна, в якій правди годі шукати ні з якого боку.

16

Як простелилися дороги Міхала Чайковського в бік, де заходить сонце, то й Максим Зеленчук туди разом подався — звикся він з Міхалом, нерідко кур'єром ставав у неблизьких та небезпечних мандрівках, а ще на тих дорогах його очима уважними й вухами. Коли доля закинула Міхала на береги босфорські, то здебільшого мандрував Максим між Стамбулом й Парижем.

Цього разу в Міцкевича у «Готелі Лямбер» він зустрівся із земляком Миколою Савичем.

— Я привіз від Шевченка вам поему «Кавказ», — шелестів сторінками Савич, мов хотів пересвідчитися, чи не пропало нічого в дорозі. — Як би то гарно було, коли б ніточки постійні в'язали Київ з Парижем, Париж зі Стамбулом, а той, в свою чергу, через Чайковського з кавказькими горцями, вельми з Шамілевим воїнством.

— То конче, — якимось притомленим і притлумленим голосом відказав Міцкевич, бо життя справді на плечі йому звалило рутинну для нього журналістську працю, аби годувати сім'ю, а ще одночасно викладання в університетах. — Коли я читав лекції в Коледж де Франс, то питали про Україну таки чималенько. Слава Богу, у пам'яті мандрівка краями вашими, перед очима розкішні сади у Стеблеві, привітний Харків і зустрічі з милим Гулаком-Артемовським, а вельми красуня-Одеса... Чував я, що в Києві освічені люди гуртуються — то неабиякою силою й міццю колись може постати.

Збутися сподіванням Міцкевича не судилося, бо вже перед самісіньким відбуттям у Стамбул дійшла до Максима звістка про арешти в Кирило-Мефодіївському братстві, а самого Миколу Савича взяли на кордоні, ледве ступив на свою нещасливу землю.

Коли Зеленчук переповів ту прикру новину Чайковському, то не гадав, що так близько сприйме. Того ж вечора Міхал засів за листи, а насамперед до «некоронованого короля» польської людності, старого князя Адама Чарторийського.

Вперше з часів декабристів, писав він князеві, починають спалахувати в Україні вогнища бунту і опору. Чайковський наполягав, аби про арешт Костомарова, Шевченка, Куліша і їх сподвижників голосно заговорила французька і польська преса, при цьому ширити думку про непідлеглість України: «Та думка найперше підштовхне українців

до повстання... до потреби порозуміння з Польщею, щонайперше з князем, який чітко і нелукаво говорить їм, що не хоче українцям приєднання до Польщі, а хоче, аби були вони незалежні».

Чайковський переконував Чарторийського, що не можна запропастити наше порозуміння з Україною, як це сталося у давнину.

Князь, вірив Міхал, поділяє той погляд. Та не раз, і не в одній кімнаті «Готелю Лямбер» доводилося чути Максимові шушукання поза очі, інколи навіть сторожко на нього озираючись, що ніхто не повинен мати наміру просто так віддавати колись «землі забрані».

— Новий Богдан Хмельницький іде, — не раз чував про Чайковського Максим Зеленчук пересторогу, з якою вже і критися врешті переставали.

А Чайковський, скільки б поту і шарпанини не було за незвично довгий південний день, вперто сідав вечорами за листування. Він вірив у ймовірність повстання, тільки «треба старатися ситуацію дослідити на місці, через людей здібних... без упереджень релігійних». Таких людей, гадав Міхал, можна знайти насамперед в Галичині, «між класу поповичів», де рух бунтівний народний на очах почав наростати.

Тим клопотатися йому вдавалося одночасно із спорядженням експедиції до горців Шаміля. Висока Порта вельми зацікавлена в успіхові у війні зятятих горців проти Росії, навіть субсидії немалі обіцяла.

— За обіцянку шаблі, Максиме, не купиш, — посміювався Чайковський, не вельми потішений колись заобіцяною поміччю.

А ще залюбки підсміхався сам над собою, що не лише потурнаввся, а й тут, під цим сонцем Сходу, мимоволі стає схожим на бога Шиву — таким же багаторуки. Його

агенти в Сербії і Валахії, Ірані й Болгарії, на острові Крит і в Греції невтомними кротоми «риють» так потрібні і важливі відомості, що переправляються негайно в Париж, стають в помочі дружнім французьким та турецьким дипломатам і урядовцям.

Тим часом книги Чайковського жили власним життям, пробиралися непомітно крізь кордони, повз пильне ока жандармське, і гуляли навіть краями рідними. Кількома штрихами змалює те Теодор Томаш Єж:

— Коли ми в краї зачитувалися творами Міхала Чайковського, як звично раніше романами Генріка Сенкевича, розійшлася було звістка, що Москва вельми стривожена словом Чайковського серед люду нашого та народу наддунайського, зажадала вона від турецької влади видання, чи, принаймні, його вигнання. У нас, на Поділлі, те ім'я набуло впливу такого, що не тільки винесло Чайковського на вершину письменництва, а й надало ваги визволителя Польщі.

17

Чайковський з Максимом саме судили-рядили, яку б мали на чергову капость імператора Миколи I відповідь віднайти, як та відповідь сама постукала в двері канцелярії їх агенції, постукала нерішуче і сором'язливо.

Двоє бородатих ченців, вже немолодих, помітно посивілих, ледве переступили поріг, як впали на коліна:

— Я — отець Павло...

— А я отець Олімпій... Поможіть нам, закликаємо вас, многократною буде наша віддяка...

— Люди добрі! — похопився Максим. — Встаньте, тут не святі, і, напевно, вже ними не будуть.

Якось, мало не силою, попіднімав їх з долівки, і, по паузі, несподівані гості, перебиваючи одне одного та додаючи кожен на своє міркування найістотніше, заговорили:

— Ми з Білокриницького монастиря, що на Буковині, старовіри ми... Уже ноги по коліна сходили задля своєї справи, доки знаючі люди сюди, в Константинополь, піти не нараяли. Всі монастирі старовірів у Росії, хоч нас сім мільйонів, тепер замкнені, цар в Сибір впакував усіх священників, а нових висвячувати заборонено. Зникнемо ми, щезнемо з білого світу, як роса до полудня, бо ні в Білокриниці, ані в Добруджі немає єпископа, аби нових висвячувати... Тож некрасовці до вас направили, бо ви, нам казали, завше раду-пораду і поміч людям даєте.

— На жаль, клопоти наші далекі від справ душі, на жаль, — пожурився на власне життя Максим.

І він, і Чайковський поверхово знали про гоніння на старовірів російського імператора, західна преса, хоч зрідка, та щось друкувала. А більше дізнавалися від людей при поїздках в Добруджу, в козацький Низ, в пониззя Дунаю. Оповідали, що по дорозі в Австрію жандарми арештували настоятеля Білокриницького монастиря архімандрита Геронтія, за імператорським указом його кинули в Петропавловську кам'яницю, згодом у Шліссельбург і довели тортурами до божевілля, вийти з якого не зможе архімандрит вже до смерті.

У гіркої пам'яті «духовній тюрмі» при суздальському монастирі в застінках проповідник Афоній Кочуєв, святий Олімпій, Аркадій, Геннадій і Конон. Аркадій стане секретним в'язнем №1, Олімпію буде присвоєно №2 — в них навіть, аби народ не дізнався, імена навмисне позабирають, залишать хіба номери таємні. Однак Чайковський якось від владців турецьких чув, що духовенство

старовірів ще тут живе, просто розвіяла доля по цих краях.

— Їдьте в Єрусалим, відвідайте маронітів, в Каїр, а ще спитайте у вірмен турецьких. Я вам напишу рекомендаційні листи до французьких консулів та знайомих купців грецьких.

Об'їздив отець Павло з отцем Олімпієм немало країв, та марно, понищено їх духовенство, і знову постали вони на порозі агенції польської у Стамбулі.

— Шкода, — тільки й мовив Чайковський. — Але не втрачаймо надії. Потрібного вам єпископа, висвяченого царгородським патріархом, спробую знайти в інший спосіб.

З часом Чайковський вже вивчив Стамбул, мало як не свої Гальчинці. Болгарин Огнянович знайомить його з потрібним владикою, колишнім митрополитом Боснії Амвросієм. Родом він був з албанських арнаутів, але гарно знав мови слов'янські і мешкав зараз на жалюгідну пенсію в Константинополі. Чайковський делікатно, не нав'язуючи свою пропозицію, веде перемовини з владикою, чи прийме він догмати старовірів.

Владика дав згоду — він тільки послався на розмову в секретаріаті Єрусалимського патріарха, що то не буде супроти духовних правил.

— Не можна заперечувати законність старообрядчої ієрархії, якщо вона походить від нас, — чітко, без будь-якої дипломатичної двозначності сказали у секретаріаті. — Старообрядці точнісінько такі ж християни, як і ми з вами.

Червневого ранку, ще тільки на світ благословлялося, владика виїхав із сяючим від радості отцем Павлом та Огняновичем до Білокриниці. Висвята духовних осіб — кількох для Добруджі і багатьох для Росії — таки відбулася, попри спротив неабиякий імператора. А то його вельми

злило — старообрядці управлялися не синодом, надійним завше оплотом самодержавства, що складався із вірнопідданих фактичних чиновників, ні, вони збирали собори, де не тільки духовенство мало право голосу, а й прості миряни, а ще самі могли вибирати священиків з благочестивих та освічених мужів — такий священик не був таємним агентом уряду. То ж зрозуміле обурення згодом генерал-лейтенанта Леонтія Дубельта: «Розкольничий митрополит, що має свою резиденцію в Білокриниці, незважаючи на вимогу нашого уряду до цього часу живе в Крагенфурті поблизу Відня і без найменшого за ним поліційного нагляду...»

Цілковитий жах, сміявся потім Чайковський з Максимом, це ж треба, мало того, що живе в іншій державі, бо в своїй християнського владику чекала б, напевно, таки божевільня, а й живе без прищуру поліцейського ока.

Щоправда, те око продовжувало незмигнуто слідкувати за митрополитом, імператор Микола I став вимагати від австрійської влади скасувати митрополиту право священнодіяти та зліквідувати Білокриницький монастир. В іншому випадку, не церемонився Петербург, російські війська нападуть на австрійську імперію. Митрополита, якого так приязно на початку приймав імператор у Відні, тепер викликав він знову в столицю, але не для пошанування, а запропонував йому замість Білокриницької будь-яку найліпшу кафедру від Вселенського Константинопольського патріарха.

Митрополит Амвросій відмовився.

Неслухняного владику тоді відправляють у заслання, в місто Цілі, в Словенії, де й нестиме він до смерті свій життєвий хрест — тільки через півтора століття на Всесвітньому Соборі Православної Церкви старообрядців його зачислять до лику святих. Попри те, Білокриницька спар-

хія проіснує до 1920 року, куди входитимуть навіть кубанські лінійні козаки. А отаман некрасовців Гончар, той самий, що листувався з Герценом та Огарьовим і допомагав російським демократам, прийде зі своїм військом в знак вдячності до Чайковського і повоює славно під його знаменами.

18

Козацькі сотні півколом шикувалися на просторому плацові, рівняли вершники нетерплячих коней, ось вже неспішно риссю попереду строю виїжджає козак із розгорнутим прапором — Максимові навіть очі кортіло протерти від того неймовірного видива. Прапор Запорозької Січі, прапор Дорошенка, подарований, точніше, повернутий патріархом, щойно доставлено з Константинополя, і він тихо полощеться на свіжому вітрові.

— Запорозької Січі нема. Запорозька Січ знову воскресне, — повернувшись до Максима, докинув Чайковський майже дослівно мовлене ним у Добруджі.

На велелюдному плацу на хвилю запала тиша. До прапора наближається православний священник, ксьондз католицький, мусульманський мулла і єврейський рабин. Один за одним до них під'їжджають вояки і складають військову присягу — одні на Євангелії, на Корані — інші, ще інші, по вірі своїй предковичній, до Талмуда підходять.

Невже то не марево, не видіння чи сон, думав Максим, невже козацька потуга насправді постане знов з забуття, постане по тому, як мусила одинадцять разів змінити місце своє, облаштуватися навіть на зовсім чужій землі, бо злі царі та цариці відібрали рідну? Ще Орлик-молодший, переказували діди, силився на Рейні Січ заснувати, щоби

бодай колись повернутися в Богом дарований край, на далекій Алясці українські переселенці міркують хоч там заснувати свою державу — то все нездійсненні мрії... То невже тут Січі судилася доля?

З тими думками ще довго не розставався Максим після присяги, коли йшли спершу в Шумлу, до штабу головнокомандувача Омара-паші — тут їм обіцяли дати гармати для козацької артилерії та мали прибути нові добровольці з Добруджі. Гарматами таки розжилися, от тільки поповнення не дочекається, бо Добруджу вже зайняло російське військо.

Як просвистіло ядро і гухнуло в десяткові кроків, то не було часу більше Максимові вертатись до роздумів та відгадування прийдешнього — перший бій свій йому на турецькій землі судилося прийняти біля фортеці Силістрія. Досить дикою місциною, густо залісненою, поораною впадинами та ярами рвалося російське військо розчистити собі шлях, рвався імператор Микола I до всеслав'янського панування. Чайковському до козацького війська додали ще кільканадцять ескадронів турецьких, мав він захищати Силістрію. Її дванадцятитисячний гарнізон відчайдушно боронився від вісімдесятитисячного московського війська, командував яким сам, гіркої пам'яті по придушенню Варшавського повстання, генерал-фельдмаршал Паскевич. Землячок, трясця матір твою, полтавчанин, граф Єриванський, князь найясніший Варшавський. Оповідав ще в Парижі Микола Іванович Савич, як зустрічалися з Адамом Міцкевичем, запросив Паскевич по-земляцьки Панька Куліша на вареники, та й тут же арештував, навіть вареники не схолонули...

Максим спав по кілька годин, або й зовсім не було того сну ні в одному оці, всім несолодко повелось, і Чайковському в тому числі, бо не міг отаман дозволити собі більше

простого козацтва. Не лукавив Міхал у листі від 17 червня до вірного приятеля Ленора: «Сам ходжу за патруля і по-мимо волі стаю солдатом, коли Ружицький не захотів. Французи у Варні, англійці у Бальчику, навмисне зволі-каючи, тим часом байки розказують все про коні або вози та дороги... То є соромом у справі військовій».

Таки не поспішали, жураччись різними перепонами, союзні війська рятувати Силістрію, що відбивалася що-моці від настирних російських атак.

Не будучи кадровим військовиком, Чайковський на свій глузд та на власному повстанському досвіді застосову-вав партизанську тактику. Його рухливі підрозділи завда-вали клопоту ворогам з різних боків, намети розбивав вигадливо, аби разом з різнобарвною козакою формою створити враження великої армійської сили — і те викли-кало нерішучість та втрату часу навіть в самого Паскевича. До фортеці, тим часом, без особливих перебоїв надходило продовольство, набої та зброя.

Хіба опівночі вертався Максим з Силістрії у козацький штаб — пробивався разом із захисниками фортеці, що пішли у контрнаступ по хвилі черговій російського штурму. Висвист лихий ядер над головою у бік твердині, пороховий дим і кіптява в теплому і сирому повітрі, що враз притлумив запах п'яний квітучих дерев, який у пер-рвах боїв торжествував околицею, бентежив знервовані, змарнілі, виснажені, висмоктані й обезсилені людські душі, — так не в'язалися чари південної ночі з людською злобою, пронизливими різномовними вигуками-коман-дами, стогоном зраних та передсмертним зойком.

Лава на лаву йшли турецькі шеренги супроти росій-ських, всі розуміли значимість моменту, бо ще в надвечір'ї прорвалися росіяни майже під стіни і в саженях вісімде-сяти окопалися в шанцях. Колись би сам собі дивувався

Максим тій неприродній і нелюдській втісі, з якою опускалася його шабля на плечі чи голови супротивників, бо й розібрати немислимо в нічній імлі, хіба підсвіченій на якусь мить недалеким снарядним спалахом; ось навпроти лише силует, але й в напівтемені встиг він побачити загрозливий рух, по якому очікувати удару багнетом, — Максим ще зумів якось вивернутися неймовірним зусиллям і таки дотягнутися шаблею ворога. І вже як той падав, то знайоме щось промайнуло у рухах, а болісний зойк різонув самого його по живому, низонув неспівмірно та неспівтавно, коли б то власне Максима шаблею черкнуло. Він нагнувся над зраненим, як стрімко пройшла вперед турецька шеренга, і жах, холодний та немилосердний, на правець його скорчив, зсудомив так, як судомив колись хіба у дитинстві, коли молодій зими топився в річці, проламавшись на не вмерзлій ще кризі; мало тямлячись, обхопив руками рідне обличчя.

— Дядьку, де ви тут взялися?! — він думав, що закричав, закричав на версту, на всю околицю, на оте все бойовище, таке далеке від отчого дому і таке безглузде, непотрібне, гріховне, безумне оте душогубство; він думав, що закричав, а насправді лише хрипів і збулькував його голос, як у звіра із щойно перерізаною горлянкою.

— З тюрми... Помилували... У солдати, — відказував ледве чутно дядько, відказував із перервою, мов балакав через тлумача і той мав би за ним встигати.

19

З високим та худим, з бездоганно складеною статурою та холодною і нерідко зверхньою іронією в очах — з сес-тринцем князя Чарторийського Владиславом Замоїським

в Міхала Чайковського були непрості стосунки. Чайка не заздрив ні статкам, ні родинним зв'язкам, але як прийшло повідомлення йому, як керівнику, про зменшення і так скромної платні працівникам стамбульської агенції, то в листуванні з вірним другом і співробітником Ленором вихлюпнулося наболіле.

«Я і ти, і всі, хто зі мною, — писав Ленорові, коли той готувався до небезпечної подорожі на Кавказ, — хто, не вагаючись, посвятив високій меті наше життя, наш побут і наше достоїнство, даровані ласкою Божою здібності — ми не маємо грошей і мати в принципі не можемо, бо при праці публічній чим іншим, не властивим для неї, займатись не чинно. Про ощадливість не забуваємо, але що вдіяти, коли без грошей ані жити, ані посувати неможливо розпочаті справи. Коли б був багатим, то власним коштом служив би Польщі і панові князю; гадаю, такі посади, як моя, повинні займати заможні панове, як от Володимир Потоцький, як Сапіга, як згадуваний Замоїський. Вони можуть служити Польщі власним коштом, а ми будемо під їх керівництвом — якщо треба і допоки треба.

Нехай ці панове, що володіють статками, а не хочуть служити Польщі, не поспішають до діла її ставати у поміч, нехай перестануть раз і назавжди вважати себе поляками — водночас ми в голоді й холоді будемо їй служити; в такому разі не дивуватиметься світ, що жебрак служить справі... але коли одні поляки живуть в чванькуватому багатстві, то інші в нужді та очевидній убогості не знайдуть для себе ніде дверей відчинених і не знайдуть порозуміння».

Як окидав оком Замоїський свій подальший шлях, то на тому шляху зір незмінно впирався в якусь перепону, і тою перепону бачився йому Міхал Чайковський. В час повстання 1831 року Замоїський був ад'ютантом Крижа-

нецького, потім шефом корпусу генерала Раноріно, з яким відходив за австрійський кордон. В еміграції Владислав нав'язав дружні стосунки з французькою та англійською аристократією, з поміччю дядька входив у довіру дипломатичних кіл, кабінетів міністрів і монарших дворів. Замойський бачив винятково себе намісником Чарторийського в еміграційних колах, а з огляду на маєтності, родинні зв'язки та поважний дядьковий вік — і наступником, принаймні, найвища сходинка в тій ієрархічній драбинці мала належати саме йому.

— Не розумію, — знизав якимось плечима Ленор в розмові з Чайковським, — не розумію, навіщо графові Замойському, хай навіть в завуальованій формі, частенько наголошувати, що наша головна агенція в Стамбулі підпорядковується не прямо князеві Чарторийському, а лише через нього. Граф же тут котикові навіть хвоста не зав'язав...

Чайка не міг відказати те, що насправді думав, не лягало на душу своє «я» ставити попереду справи, хоча чувати подібне не раз випадало: якимось так акуратненько, через сторонніх осіб мовлене, ненав'язливою думкою ширилося.

Щоправда, траплялося, граф підтримував Міхала. Як розкинула стамбульська агенція ширшу мережу, охопила нею балканські краї, діставала найцінніші вісті, то Замойський у листі до князя Чарторийського наполягав з Лондона: «Дуже прошу не шкодувати коштів на доставку депеш зі Сходу, бо моє тут значення залежить від відомостей звідтіль, які вважаються важливішими за інші».

Як не погоджується з чимось Чайковський, то не промовчить і самому Чарторийському. Коли не без участі Замойського склали умови співпраці з монастирем лазаристів і зібралися витратити, на розсуд Міхала, недо-

цільно кошти, то пише він з обуренням у «Готель Лямбер»: «З пана князя, фундатора справи, роблять одного з благодійників, а князевому агентові, не надавши йому жодних прав, ставлять в обов'язок лише догоджувати та перетворюють у прохача».

Ще різкіше відпише, як відрубає, Замойському, який так ретельно штрикав палиці в колеса, що, зрештою, і сам собі шкодив. «Я тої умови не розумію. На що князь дав гроші? В який набуток вони перетворяться? Є то проста даровизна... Я не розумію ні цілі, ані причини такої умови, я не знаю, що тут трапилось. Хай дарує полковник, що я так відверто кажу, але мені серце болить, — за стільки труда, стільки часу, витраченого мною, що полишив сім'ю, яку я люблю, мною, що знехтував своїм майбуттям задля того, аби щось зробити для справи польської».

Сердиті протести Міхала не залишаються поза увагою, йому «Готель Лямбер» вирішує допомогти. А на поміч направляють Болеслава Волегловського. Його знали усі як давню довірену особу Замойського.

Далі робота в стамбульській агенції пішла, як можна було очікувати. Волегловський і сам клопотами себе не обтяжував, ще й інших під'юджував проти Чайковського.

Здивований Міхал пише про те якось знічено, шукаючи і не знаходячи причини вельми дивної поведінки нового помічника ще з першопочатків:

«Не знаю, чим міг образити пана Велогловського — інколи справді вказуючи на його безвідповідальність та нехіль до провадження політики пана князя, але то було у дискусії, в якій він ще гірше дорікав мені походженням з провінції руської, української, що я не поляк і т.д. Я на ту дитячу суперечку не зважав, а коли він хворів, то його так доглядали, як би й удома не доглянули краще».

А помічник тим часом у віддяку за совісний догляд ра-

портує в «Готель Лямбер»: «Репрезентант князя та репрезентант влади і справи польської на Сході повинен і може зайняти поважнішу позицію... Ніщо йому тут не шкодить і нічого не бракує, хіба потрібного такту... Владу запевнює, що він поважний і знаний, шанований, але можна нескладно впевнитися, що не так насправді. Влада може вірити, що він тут у добрих стосунках з пашами — як же владу переконати, що він їх навіть в обличчя не знає?»

20

У війську Чайковського, а тепер генерала Садика-паші, Адама Міцкевича з його напарниками Генриком Служальським і Армандом Леві приймали зі щирою душею: на вишитому рушникові вояки у козацьких одностроях піднесли хліб-сіль, доземним уклоном вітали. Життя в обозі козацькому немало потішило іменитого паризького гостя своєю колоритністю і несподіваною для нього злагожденістю. Але за вечерею Чайковський не приховував своїх бід і неочікуваних клопотів.

— З Добруджі у нас вояків немало, некрасовців, прибули польські офіцери та підофіцери. Та однаково людей бракує. Не відмовляв, як зголошувалися, також болгарам, вірменам, євреям, навіть на ризик пішов — прийняв частину амністованих тюрмаків. Бородаті, зарослі, обдерті, зі слідами кайданів на руках і ногах вже на третій день були вдягнуті в мундири козацькі — глянув на них у строю і очам не повірив. Ладні хлопаки, дужі, зухвалі, справжні дияволи війни, тож мимоволі згадалася давня Січ Запорозька... І таки добре себе показали в бою, срібний ангел козацький з мертвих душею підняв і поставив на ноги ту сотню.

Чайковський тільки забув сказати, що обмундирував та озброював новобранців власним коштом і втопив у ту справу мало не весь маєток.

Міцкевич роззирався довкола такими очима, мов ненароком втрапив в незнаний, якийсь інший світ, де дивовижно єдналися давній козацький і традиційний східний світи; звучить українська мова, мов спинився переночувати десь у степу, як мандрував з Києва до Одеси, от тільки під тріск цикад сходять і піднімаються ввись у чорному небі не звичні в своїх краях Косарі, а над обрієм засвітився і набирає сили Південний Хрест.

На додачу до його намету, розбитого поряд із генеральським, підійшли ввечері полкові музики: четверо козаків зі скрипкою та бубном мали таки прирожені голоси, і їх пісня про тугу за бойовими походами переносила мимоволі у давні часи запорозькі. Згодом надійшов Чайковський і собі прилучився, до ладу в нього вийшло, знав чимало українських пісень — чого дивувати, тож автор «Повістей козацьких». Може, саме в той вечір спало на гадку Міцкевичу порадити синові своєму Владиславові перекласти «Повісті» ще французькою. Владислав дослухався батьківського слова, через рік вийде переклад і стане той твір знаним усій Європі.

Побувши з десяток днів в обозі Чайковського, отамана Чайки, як все частіше звали його козаки, іронічний Генрик Служальський писав додому: «Якщо не поїхав у мене дах від щастя, то бачить Бог, те мене чекає. Слово честі, кріпшого полку немає, як перший козацький».

Стриманішим, ближчим до офіційного був тон самого Адама Міцкевича, коли писав про побачене князеві Чарторийському. «Застали Садика з тими самими почуттями до Польщі, до вашої особи, пане князю, які знали у ньому раніше, і все його найближче оточення налаштоване так

само. Перебували в обозі два тижні. Мали часті і ґрунтовні розмови з різними офіцерами. Зустрічалися також із солдатами. Не раз спадало мені на думку, скільки мати могли щирої втіхи, коли б ви разом із нами, князю, були. Додам, що перш ніж виїхати до Бургаса, наслухалися найдивовижних байок про Садика та його обоз. Застерігали нас, що там голод, запасайтесь, мовляв, сухарями й ковбасами. Шептали, що наражаємося на небезпеку, на нас можуть напасти. Сміялися ми з того, і справедливо. Солдати вельми прив'язані до командира. Корпус офіцерів підібраний з людей пристойних. Там і старші військовики, і молодь синів обивателів... Всі в злагоді тут живуть, по-братерськи. Дух і тон далекі як від грубого солдафонського галасу, так і від розв'язності салонної».

За два тижні від зіркового ока Міцкевича не могло втаїтися ні доброго, ані лихого. Тож тільки роздратування читається поміж рядків, коли відписує на ті геть нечистоплотні доноси заздрісників, що нашіптували про безлад в обозі отамана Чайки. «Не вір, вашмосць князю, тим недобрим пліткам. Полк контролюється, кожний побачить, що мимо недоліків і злого стану не проходять, смертність була до немислимого мала, а саме в першому полкові, де весь час перебував в обозі, тільки двоє померло. Полковий лікар Гутовський був спочатку призначений головним лікарем турецького флоту, але відмовився від свого високого становища, аби землякам служити; він є знаним в краї і еміграції. Має медалі інших урядів і похвальні свідоцтва. То муж справедливий, простий і світлий».

У такому полку, куди люд прибивався з трьох континентів, звісно, різне могло траплятися. Вахмістрові та трьом рядовим солдатам, що недавно дезертували з війська російського, настала черга патрулювати біля обозу. Не забули ще новобранці, певно, попереднього ремесла, замість

патрулювання напали на подорожніх, пограбували тисячі піастрів і забрали речі.

— Сто п'ятдесят кийв — і на суд в Константинополь, — розпорядився Садик-паша, коли мародерів тут же впіймали. — В іншій армії вас би вже розстріляли.

Коли Міцкевич розібрався у справі, то тільки й мовив:

— Ще заслабка кара. Раджу, пане Садику, подібний бруд прати, так би мовити, в своїй полковій ополонці.

Однак у браковій вигадливості опонентів Чайковського важко було звинуватити. Раптом у марсельському виданні на ймення «Семафор» публікується вельми дивна кореспонденція. В ній анонімний автор описує, що вже при першому зіткненні полку Чайковського з ворожим військом відразу тридцять його козаків зі зброєю у руках перейшли на бік ворога і пристали до російського війська, а самого Садика-пашу увільнено надалі від командування, його реформований полк передано під начало Замойського.

Ленор, як втрапила йому та публікація, то тримав її краєчком пальців, на віддалі, мов виквацяли її підозрілим чимось і він не хотів собі руки бруднити. Зате, попри різницю в щаблях емігрантської ієрархічної драбинки, відчитав Замойського, як бувалий дяк першачка в приходській школі.

— То є пекельні помисли, діла стукачів. Не втаємничені вони ні в Стамбулі, ні тут — то ваші таки стукачі, пане полковнику. Можна тільки подивуватися, що Садик на них не зважає, хоча йому все відомо. Він має право на відповідь, має право людське на оборону. Тільки, на нещастя, те станеться коштом справи і репутації польської.

Князь Чарторийський також не міг цього разу промовчати, хоч тримав щосили толеранцію, а ще шкодував, здебільшого, самолюбство Замойського, свого сестринця.

— Я вважаю формацію козацьку за помисл і річ великої ваги, — у погляді старої людини, що багацько надивилася на віку, в тих старих очах, оточених сіткою рясною звивистих зморщок, у яких залягали з роками все глибші тіні, в тих очах зблиснув метал. — Вона може стати символом поєднання русинів-українців з елементом польським, заступити нас в Україні від розбрату й різні, яку б москалі хотіли влаштувати задля власної потіхи. Тому діяти тільки з Садиком і винятково через нього, то його задумка і справа, і ніхто краще її не поведе.

Істинний стан речей змаює в листі той же Ленор:

«Військова позиція Садика-паші набирає все відчутнішої ваги. Відомо, що 23 червня він був на чолі 4000 вояків, з двома турецькими генералами під своєю командою. А то вельми швидко затикає роти найзатятішим його опонентам, які нічого не роблять, зате вельми прудкі тільки все очорнити. Пан Міцкевич особливо відзначає пошанування та оборону людей жертвовності і чину супроти заздрості та немочі».

21

Заціпенілий, скутий жахом, наче вмерзлий в льодину, Максим прийшов до тям лише від думки, що марнує час і не рятує пораненого. Рвонувши одяг і приглядаючись у момент артилерійського спалаху до рани у передпліччя, він швидше навмання в напівтемряві став перев'язувати. На щастя, рана виявилася неглибокою, та найважче було спинити кров.

Максимові цього разу щастило: в розпал нічної атаки десь далеко за спиною росіян почулися звуки відбою — то вже потім з'ясується, що їх налякало донесення про вели-

кий польський легіон на підході — і разом з санітарами дядька переніс він в фортечний лазарет.

Наступного дня по обіді, як притишилась трішки рана, дядько з передихом, мов бракувало повітря, оповідав:

— Суд у Житомирі був... Спішний такий, мов за стіною горіло... Нас етапом погнали в Якутію, батько довго не витримував, сухоти зморили. А мені за добру послухність в останні роки милість випала, напередодні війни у солдатчину височайшим рескриптом.

Як пішло на полегшення, то Максим за першої ж нагоди забігав у лазарет, бувальщинами своїми емігрантськими ділився, як вчилося у Сорбонні, з ким зустрічався та що чути і бачити випадало. Дядько й собі переповідав, як велося йому на вистуджених далеких дорогах, от тільки очі його дивували: рідко чомусь зустрічався з Максимом поглядом, частіше той погляд никав засидженою мухами стелею, блукав по кутках, налякано шарахався і бокував; муляло щось йому на душі, муляло набридливим камінцем, що випадком втрапив у чобіт і тепер, куди б він не перемістився, однаково непокоїть.

Довго зважувався Максим, доки, набравши повітря на повні груди, мов зібрався плигнути у студену воду, що аж на морозі парує, допоки не спитав навпростець — і відразу розв'язалася його душа, сплутана і перев'язана досі невидимими шнурами здогадів і підозр. — Я не просився на цю війну, — зустрівся таки з ним поглядом дядько, колючим якимось, дивовижним, з відтінком зніченості і вини воднораз. — Мене присилювали... А от ти чому, купно із бусурманином, підняв руку на брата свого, православного, чого ж ти ступив на ту стежку нічну, якою Іскаріот навпомацки прокрадався у Гетсиманський сад?

Дядько раптово закашлявся, обличчя його, досі бліде, мов без синьки білена глиною хата, зашарілося раптом,

наче щойно з шпаркого морозу переступив поріг по щирості напаленої домівки. А як втихомирився кашель, то став розказувати, як відбирали ключі від Віфлеємського храму: йому, в свою чергу, оповідав те офіцер, що був тоді у російській місії. Турецький паша наказав привести негайно до нього грецького єпископа, аби передати ключі католикам. Довго і марно гримотіли у двері православного єпископа, затятим він був, і під загрози не хотів відчинити. Зрештою, з поміччю воску мусили зліпки знімати з замків, за ніч виготовити дублікати і наступного дня подарувати латинянам: мусульманинові-туркові байдуже, в якій християнської гілочки будуть ключі, віддати належить тому, кому цього дня вигідніше.

— Чи ж то мислимо отак виставу творити на місці, де явився задля грішних людей Спаситель? — В дядьковому голосі тепер не було попередньої настороженості та незрозумілої і непояснюваної вини, залишався лише холодний сум і такий же, як на траві перший іній, холодний жаль.

— Бог один, — тільки й міг проказати Максим. — На могилі праотця Авраама люди різної віри складають молитву.

І раптом у душі Максима прорвало якусь загату, йому конче хотілося виговоритися, насамперед для самого себе, словом означити те, що скалкою болісною нило у серці — то не віра сварить людей, хотілось кричати, то все ненаситних політиків викрутаси лукаві, усі війни, до жоднісінької, усі спалахують винятково через гроші, маєтності, владарювання над ними, землею і людом. І Миколі І ключі від Віфлеємського храму так само потрібні, як його головнокомандувачу князю Меншикову ікона Божої Матері, прислана особисто імператором.

— Десь там покладіть, у прикомірок, розберемося згодом, — відказав ад'ютантові заклопотаний князь.

І втратилася б, напевно, ікона, коли б, як писала французька преса, не поцікавився пропажею Петербург.

А ще Максимові хотілося оповісти людині, яка десятки літ чула хіба росомахи рев у далекій тайзі, як обмізковують те європейські уми. Йому довелося бути на вечірці одній в Янковського, досить знаного в емігрантських колах Парижа, коли в імлі безвиході після поразки повстання опускалися руки. В запалі Міцкевич вигукнув:

— Немає в нас тепер іншого порятунку, потрібен новий орден. Але кому його заснувати? Мені? Пізно! Той занадто аристократ, інший забагацько демократ, а тут треба святого...

Зрештою, всі зійшлися на думці, що єдино можливий клич для нового руху: «Бог, Воля і Батьківщина!»

— Прийде час для об'єднання людства в єдину сім'ю, — додав на продовження мовленого Янковський. — Єдність християнства припускає об'єднання всіх християн, протестантизму, схизми та іудаїзму.

Билася, пульсувала, спотикалася і перечіплювалася думка людська, як врешті людині вийти за межі звіриного стада...

— Ти справді не продавав Христа. Ти його просто зрадив, — хрипко сказав на завершення дядько, погляд знову його схопила крига, і він, застогнавши, повернувся лицем до стіни.

22

Максимові мандрівочка пахла — пахнула вона пороховим димом і ще невідь-чим, бо збирався у неблизькі світи, в такій дорозі різне статися може, доки в Тегеран донесення передасть.

Перед дорогою, звісно, дядька відвідати слід, чиє здоров'я швидко йшло на поправку. В переповненому лазареті з густим смородом, попри відчинені вікна, гнійних бинтів та ліків на дядьковому місці лиш зібгана постіль лежала.

— На перев'язку вийшов чи погуляти? — спитав сусіда, також полоненого.

Той тільки пальцем коло в повітрі крутнув, наступне коло вже вище окреслювалося, а вказівний палець у стелю навіщось тицяв.

— Втік цього досвітку, — відказав Максимові, як той нерозуміюче здвигнув плечима. — Мовив, до вітру — і з тим вітром завіяло.

З тяжкою душею Максим добирався до Тегерана — точила душу образа дядькова, а ще той погляд, у якому поєдналося непокоруванне, ворожість і зніченість; може, думав, ніяково йому було, що племінничок з бусурманами злигався, що без п'яти хвилин дядько мав стати душпастирем, а от, на тобі, під носом прогледів... І куди ж далі простелеться дядькова доля, як перебіжчика не зарубає випадком турок чи куля сліпа не наздожене?

Максим не міг, звісно, бачити, як простелилася далі дядькова дорога, як ішов він у світанковій імлі до своїх, в напрямку російських шанців, пригинаючись на всяк прикрий випадок. І, тим паче, не міг чути, як двоє російських солдат перемовлялися в окопі поміж собою:

— Хоч вчора мало не втрапив під шаблюку турецьку, але трофей таки здобув славний, — тішився один, переймаючи з руки в руку англійську нарізну гвинтівку. — То не наша гладкоствольна пукавка, набагато далі наповал кладе.

— А чи бодай разок з неї вже стрельнув? — знехотя перепитав інший.

— Де там, хоч би по вороні якій для певності перед боєм

спробувати. Стривай, он від фортеці в імлі щось видніється. Чи не лазучик який?

— А якщо перебіжчик?

— Хрін з ним, на одного турка поменшає, — засміявся господар трофею, втішений негаданою мішенню, став неспішно цілитися і врешті натиснув курка.

Силует, що сірів вдалині, змахнув тільки руками, мов ненароком послизнувся на льоду, і зник, розчинився, розтанув навіки в імлі.

В Тегерані, по довгім путі під пекельним сонцем, вже біля величезного базару, такого ж колоритного, як і саме місто з його височенними мечетями, що кололи самісіньке небо, та голосистими муллами, побачив Максим відділ перського війська. Вояки були вдягнуті в довгі червоні сурдути з жовтими ковнірами, в широкі чорні штани і на головах мали високі баранячі шапки. Та не сурдути з ковнірами ошелешили Максима і не шапки, бо схожі доводилося бачити у Стамбулі, як вигук мимовільний заднього вояка, що ненароком спіткнувся.

— Щоб тебе шлях трафив!

Не втримався Максим, підскочив.

— Що ви за одні, братове?

— Єстем гвардія шаха.

Слово за словом, Максимові круглі від подиву очі на гвардійців не справили ані найменшого враження, оповідали буденно і трішки притомлено.

— В батальйоні перського шаха майже всі українці й поляки. Жити хотілося, повтікали з московського війська. Можете й ви до нас приставати. Йдіть он до нашого капітана Дяченка.

— А чи вам, хлопці, хоч добре платять? — все ще не міг відійти від несподіванки Максим.

— Та досі гріх було скаржитися, — той самий притом-

лений голос, може, не від втоми навіть, просто люди з іншого краю не зразу звикають до цього шпаркого сонця прямисінько над головою, від якого і тіні годі побачити. — Досі платили, але подекують, що перестануть. Вельми цар російський серце велике на шаха взяв, посол їхній мало не щодня навідає, боїться той цар, що так від нього всі повтікають.

Мій милий Боже, дивився услід гвардійцям Максим, де тільки наш люд не зустрінеш, на сторожі кого вони тільки не стоять і на чийому боці в різні часи воюють... От лише на сторожі свої землі, не за чужі, а свої інтереси зброю взяти у руки не випадає. В Стамбулі, перечитуючи лондонські та паризькі газети, він ловив не раз себе на думці, що, пробігаючи очима сотні імен та прізвищ, спиняється часто саме на українських іменах — як ту пам'ять не витравлюй, не витирай з душі, а вона, каверзна, крізь шкіру проступати вхитряється. Яків Малік ще генколи став великим візиром індійського князівства Гуджерат, затято боронив князівські кордони, коли свої на шмаття дрібнісіньке рвали. Василь Турчин, знаний генерал і друг американського президента, десть там форти будує і за свободу чужу стає на прю... Полковник Мігель Ромі іспанського колонізаторського хомута помагає людям у Південній Америці скинути, з рук Болівара найвищий орден Бусто де Лібертатор одержує, а то ж ніякий не Мігель, і не Ромі, то звичайнісінький волинський поміщик Михайло Скибицький, який же до того першим зробив інженерний розрахунок тепер знаменитого Панамського каналу. А он, на тобі, подивися, гвардія шахська вулицею шпацірує, шахська, що половина її балакає з березолупською чи бузаківською говіркою. Що вже казати про азійського, дикої ординської крові російського самозакоханого чинушу з його баченням твоєї мови й

народу, яких «нет и быть не может», коли позірно цивілізовані австро-угорські урядовці тієї ж пісні затажують.

— Ми заледве даємо собі раду з однією нацією, з поляками, — таки втрапили в пресу слова австрійського директора львівської поліції про «Русалку Дністрову», — а ці дурні голови хочуть ще розбудити мертвопоховану руську націю.

То ще надвоє, віденський підмітайле, житомирська бабця ворожила, хто насправді мертвопохований і за якою імперією справлятимуть сперш жалобний обід...

Повз барвистий і галасливий тегеранський базар проходила шахська гвардія, що за пісню похідну собі взяла «За світ встали козаченьки», карбувала крок та гвардія незвично розпеченою бруківкою, на яку босою ногою годі ступити, гонорово марширувала гвардія, доки не зникла за рогом будівлі.

З гіркуватим присмаком думки обсідали Максима, як вертався додому, набридливі якісь, наче мухи у Спасівку. Єдиною втіхою стало, що вертався він через містечко Тарсі, де, як значилося в старих пергаментях, народився апостол Павло. І таки здійснилася його давня задумка, побував у тому містечку і колодязь апостола навіть знайшов — він пив з нього, смакуючи, кришталевої чистоти прохолодну воду, а тоді присів перепочити і задрімав.

23

Головнокомандувач князь Олександр Меншиков, веселий і рішучий, з гордовитою поставою на своєму неспокійному арабському скакуні, сьогодні ще охочіше сипав дотепами. Його війська надійно розмістилися в гирлі ріки

Альми, його генерали справу свою знають нівроку, навіть як зустрів вранці розчервонілого і неприродно рвучкого та метушливого генерала Кир'якова, що таки встиг з досвітку досить пристойно вже похмелитися, то навіть не подав виду. Меншиков лишень час від часу оком кидав на пагорби позаду російських позицій.

Князь Олександр Сергійович ні трішки не сумнівався в успіхові бою, то ж запросив світських дам помилуватися видовищем, пообіцявши їм показове побиття англійців із французами та ганебну їх втечу — на тих пагорбах віддалік одні дами, вдягнуті амазонками, гарцювали на вишколених конях, інші ж, зручно вмовстившись в ландо, зонтиками нетерпляче похитували.

Врешті з боку французького табору лунко озвалися барабани і звуки сурми покликали до прапорів.

— До зброї!

По лівому флангові російських позицій вдарили з моря гармати із союзницьких кораблів. Десант англійського і французького війська, що безперешкодно висадився на кримську землю, тепер розвивав свій наступ.

Бій, як не очікував Меншиков, несподівано затягнувся, ворогуючі сторони сходилися в рукопашну, серед сум'яття людського та кінського рвалися ядра і шматували живі тіла, дико іржали нажахані коні, яким у тому кривавому місиві, гуркоті та смородові пороховому ще важче було щось втямити, аніж озлобленим, із розчервонілими від ненависті та тваринної люті людям в мундирах. Сім годин з незначними перервами йшов бій за міст через річку Альму: французи, поляки українці, татари з французького іноземного легіону рубали шаблями й кололи багнетами таких же поляків, українців, татар з російського полку.

Піхотинці французькі зі своїх нарізних штуцерів, як зайців, розстрілювали здалеку російських артилеристів,

бо гвинтівки їх удвічі перевищували дальнобійність російських гармат, що заряджалися картеччю — навіть мовити не доводилося про перевагу тих штуцерів над царськими гладкоствольними з крем'яним запалом рушницями...

Не судилося вдягнутим в амазонки дамам, що гарцювали на дорогих і гарно доглянутих конях, помилуватися цього разу панічною втечею французів з англійцями, самі рятували душі, перелякано торохтіли колеса ландо зі спраглими видава мандрівницями, що тими парасольками різноколірними тепер прикритися думали від осколків. Так і не протверезілий генерал Кир'яков утікав пішки, бо коня якась куля підбила.

Одна біда рідко ходить. Тікаючи від ворожого війська, в тому поспіхові князь Олександр губить портфель з багатьма державними документами — їм ще світитиме не близька дорога.

Розшарпані на клоччя, російські полки після розгрому під Альмою відступали тим часом у безладі. А за полками тягнулися довгі вервечки поранених — одні йшли, спираючись на рушниці, немов на костурі, бо про ті костурі ніхто не подбав, інші нездужали зовсім уже, повзли або навкарачки лізли, і придорожня пилюга осідала на відкриті рани, а ще інші, втрачаючи останні сили, падали і вмирили в калюжах крові. На залишеному полі бою лежало понад дві тисячі солдат, безпорадних проти запалення і гангрені, — їх мучила спрага, бо ні води, ні допомоги фельдшерської чи лікарської не дочекається. Просякнуті потом сорочки і поли шинелей замінювали бинти; свідок тої біди запише: «Перев'язували вони себе самі, хто як міг, тремтячими від страждань руками: вони жалісно просили помочі в тих, хто проходив мимо, не помічаючи, що і в них залишалася остання іскра життя, аби добрести до своїх і віддати Богові душу бодай у колі своїх земляків». Стогін і

болісні нелюдські зойки знімалися над недавнім побоїщем, бо знали солдати, що судилося їм саме тут помирати — на дві тисячі поранених виділили для вивезення рівно десять кінних підвід.

Наче чорний кіт Меншикову дорогу перебіг чи зла ворожка наворожила — поразка змінювалася новою поразкою. Перед боєм під Інкерманом, вже невдалік Севастополя, треба розгортати війська, та, от біда, князь Олександр карти місцевості в Петербурзі забув. Терміново написали листа в столицю, тільки війна на пошту чекати ніяк не хоче. Діяти мають невідкладно.

Генерал Данненберг вчасно виручив.

— Я тут знаю місцевість, як власну кишеню.

Розпочалася битва, йшла вона зі змінним успіхом, тільки пригодонька невелика трапилася. Там, де за Данненберговими словами мали пагорби височіти, чомусь долини розкинулися, і навпаки. В тій битві союзники знову росіян уцент розгромили. Карту місцевості з Петербурга термінова пошта доставила вже наступного дня після поразки.

З рештками війська рушає Меншиков в напрямку більш безпечному, до Бахчисарая, по дорозі розпорядившись за собою палити села, господарські будівлі, маєтки татарської знаті, млини, фуражні запаси, які несла з собою забрати, аби ворогам те не дісталось. Куріли під кримським осіннім небом чорні дими, пливли над степами та передгір'ями...

Ще перед відступом від Севастополя адмірал Корнілов, накупившись, перепитав:

— А як же з флотом, світліший?

— Поклади собі його в кишеню, — дав мудру пораду адміралові князь.

Ті чорні дими під погідним небом нагадали татарським

чоловікам, що час із закапелків потайних виймати зброю. В загонах самооборони за невеликий час де двісті, де й триста вже душ. На поміч союзникам ніхто не шкодує по-жертви. З еміграції прибуває нащадок ханського роду Піреїв Сеїт Ібрагім-паша. По урочистій молитві в мечеті перед багатотисячним людом лунають його слова:

— Ніколи вже Крим не буде під російською п'ятою, ніколи...

І те слово покотилося велелюдним майданом, покотилося далі ген-ген, окаючи відлунням, і перекочуватиметься з одного кінця півострова аж до іншого. Понад десять тисяч татар помагатимуть виганяти російського гостя з своєї землі.

Хоч ще зовсім недавно особисто з рук Меншикова військові ордени одержували татари унтер-офіцер Сеїтша Балов, рядові Селім Абульхаїров, Молоджан Аметов і інші, які воювали в числі тисяч татар під російським прапором проти своїх же під іншого кольору прапорами, князь Олександр видає достойне чужинця на цій землі розпорядження:

— Виселити з Криму усіх татар, всіх до душі вздовж морського берега від Севастополя до Перекопа.

Рескрипт князя Меншикова затверджує імператор Микола I, який непогано тямив, як рвати загарбані душі будь-якого народу на шмаття: «Я разрешил твое представление о переселении прибрежных татар, к чему вели приступить, когда удобным найдешь...»

А загублений портфель з документами Меншикова ретельно вивчав французький штабний офіцер, доки не розпорядився:

— Тут більший інтерес для турецьких союзників. Передайте те все добро в Стамбул.

Хитро посміхаючись, Чайковський почав викладати з портфеля на стіл перед Максимом якісь папери.

— Тут є досить цікаві документи... Турецькі друзі поділилися з нами загубленим в паніці добром князя Меншикова.

Максим став неспішно гортати списані різними почерками аркуші. Поступово звичайний інтерес в нього змінився гострою цікавістю: тут були розпорядження з Петербурга, відомості про переміщення полків та батарей, постачання зброєю та амуніцією, а ще перехоплені військовою цензурою листи російських солдатів і офіцерів. Він повільно розбирав нерівний почерк першого, що втрапив у руки, такого листа, писаного, ймовірно, аж ніяк не за столом, а десь хіба в поспіхом викопаних шанцях, на коліні, бо рядки пливли хвилию або чударнацько стрибали:

«С наступлением ночи наша армия представляла страшный хаос, никто не знает дорог, войска, пришедшие из России, без проводников столпились и не знали, куда двигаться. Раненые брошены на поле, два дня без воды и хлеба, у кого рука висит на коже, у кого уже черви в язвах. В госпиталях — ни бинтов, ни корпии, ни пищи. Ужасно, ужасно! Ты знаешь адъютантов князя, могут ли они распоряжаться в таком сражении? Артиллерия наша без прикрытия, в то время как у неприятеля каждый отряд подкреплён ею и кавалерией... Место нашей безрассудной гордости заступил всеобщий упадок духа, на всех лицах — стыд, унижение... Каждый из нас готов умереть с пользой для России, но умереть безславно, мучаясь, видя, что ничего не приготовлено для защиты, — это невыносимо. Нас справедливо наказывают за беспечность и самонадеяность.

Нет, мой друг, что ни говори, — наш Черноморский флот был игрушкой, годной только для царского смотра».

Максим далі перебирав папери, і все більша злість, хіба перемішана з гіркотою, змінювала у душі той перший зрозумілий людський та військовий інтерес. Милий Боже, думалося йому, до чого тільки поруйнували народ, душу струїли — його, вчаділого «безрассудной гордостью», вже черви живого точать, а він однаково «готов умереть с пользой для России». Для якої ще користі тамбовському чи іншому російському селянинові, якого, мов поросю, мають право досі продати й купити сьогодні в єдиному європейському заповіднику рабства; і що ти забув на цій кримській землі, або в задунайських землях, де останнє добруджанське козацтво борониться від тої кривавої і не наситимої гордості...

Максим перебирав документи і хмурів ще більше, мало того, думав він, що ллється через сатанинську жадібність людська кров, не менше лихо коять такі захисники гордості, роздираючи на чужій землі навпіл душу інших народів, — немилосердно рвуть та шматують по-живому, а така рана гоїтиметься куди гірше, аніж то різали б тіло, кровитиме десятиліттями, якщо не століттями... Татари воюють проти татар, проти тебе і таких, як ти, дітей українських фельдшерів, вчителів, синів православних і уніатських священників, виставлено, як пишеться он в тому папері, двадцять дев'ять кінних українських полків, тринадцять артилерійських бригад та чотири батальйони піших. Силоміць забраний під російський прапор поляк та українець з волинського Полісся чи Галичини тепер має цілитися багнетом у груди такому ж полякові та українцеві, що вирятувався від петербурзької честі та гордості в еміграції і воює тепер за свою і сусідську свободу у французькому легіоні чи англо-турецькому корпусі, британо-

німецькому війську або легіоні швейцарському, італійському легіоні чи польсько-українському війську Чайковського.

І то ще не все, гортав Максим папери та донесення про постачання зброєю, продовольством та фуражем, щоб тебе, предковічного волиняка, вбити, кожну третю гармату відливатимуть в Києві на арсеналі, Шостка дасть до половини пороху, а з Херсоном та Миколаєвом — то й взагалі левову частку, в Луганську виготовлять снаряди, що мають падати на твою голову.

Наступного дня, забираючи в Максима документи, Чайковський між іншим перепитав:

— І які ж враження від того всього?

Максим відповів не відразу:

— В одному з останніх номерів газети «Нью-Йорк Геральд Трибюн» я прочитав огляд подій Кримської війни. Можливо, той огляд дещо історико-філософського характеру, але висловлені в газеті думки про Росію запам'ятовуються. На подальшому шляху людства, пишеться там, лежить величезна доісторична, викопна хтозна з яких часів, рептилія. Вона надзвичайно злобива, вкрай небезпечна, має потужні щелепи і маленький мозок. Для поступу людської цивілізації, зазначає автор, то колосальна загроза. Автора звати, здається, Карл Маркс.

25

Того дня Чайковський світився новою лискучою копійкою, яка щойно потрапила в обіг, ще не затертою і не зашмуляною — турецький уряд надав свободу в цілій імперії всім полякам та українцям з його краю, яких раніше продали у неволю. Марнославну думку, що до цього доклав він

дещо свою руку, Міхал силоміць відганяв та відпихав, на томість мізкував, чим ще допомогти землякам. Не випускав з ока засноване ним для земляків поселення Адампіль невідалік від Стамбула, жоден приїзд заможних емігрантів не минав, аби потрусити їх худі чи нехуді кишені для помочі у розбудові поселення. Останнім часом не вдавалося нахилити тільки до благого діла щойно прибулу Людвігу Снядецьку. Але від наміру з принципу таки не відмовлявся.

Донька знаного віленського професора, інтелігентна і витончена Людвіга, якій присвячував захоплені поезії ще зовсім юний Юліуш Словацький, приїхала в Стамбул з особливою місією — відшукати могилу свого чоловіка, офіцера російської армії Корсакова, що загинув в безкінечних московських військових походах десь на болгарській землі.

Сперш їй нараяли якогось службовця, який начебто мав знайомства поміж тутешніх урядовців. Та він виявився просто легковажною людиною, без жодних зв'язків з турецькими можновладцями, гроші прудко ховав у гаманець, але замість фірману-дозволу на поїздку і підготовленого каравану годував лише обіцянками.

Звернулась було Людвіга, як прибула з російської імперії, властиво до російського посольства. Там довго головами догідливо кивали, відтермінували відповідь, а врешті, вивчивши польське еміграційне оточення Снядецької, ще їй на поважні причини відмови послалися.

— Паспорта нашого не можемо видати, — гречний і делікатний посол Тітов ховав очі, аби поглядом не зустрітися. — Ми не повинні наражати вас на небезпеку, бо паспорт російський у цих краях не вельми шанований.

«А хто його десь шанує», — тільки їй майнуло у думці Людвіги вже на порозі з посольства.

Чайковському не часто, замороченому своїми клопо-

тами в оттоманській столиці, випадало зустрічатися зі Снядецькою. Підсвідомо в душі загаїлася неприязнь до небідної землячки, яка на справу землі своєї не вельми поспішає чимось поділитися. Снядецька винайняла досить пристойний дім на березі Босфору, у престижному передмісті Стамбула Орта-кіюї, мала власні екіпажі для виїзду, утримувала прислугу. Вибудувала собі вежу зі слонової кості, думав Міхал, замкнулася в ній і не бачить та не чує нічого довкола, окрім свого жалю та надгробного смутку, начебто покійник тільки того жадає і образиться, коли б помагала живим у їх насущному.

Інколи все ж зустрічалися випадково. Його дітище Адампіль потихеньку розбудовувався, селилися земляки, одружувалися молоді пари, народжувалися діти. При урочистостях з нагоди народин ще одного колоніста навіть випало якось стояти разом на хресті зі Снядецькою.

В рапортах у Париж, в «Готель Лямбер», тим часом почали з'являтися відомості з Одеси, дані про рух російського війська, прибуття іноземних дипломатів, уточнювалося також, що то відомості певні, з надійних джерел, хоч і одержані випадково, з листів Людвізі Снядецькій від її поважних одеських знайомих.

В надвечір'я 17 лютого 1844 року Чайковський розмашистим почерком, при мерехтливій свічі, дещо крупнішими буквами ніж зазвичай, писав листа у Париж князеві Чарторийському. Видавалося Міхалові, що жодна нагода для їхньої справи не має бути втрачена, клопотами пані Снядецької, насамперед коштами її, як добре помізкувати, також не випадає нехтувати. Хотілося, звісно, щоб ті кошти були куди більшими, але тут вже нічого не вдіяти, брат надсилає Снядецькій ошадливо, лише на небідне прожиття та на експедицію до могили її чоловіка, яку, ймовірно чи ні, ще належить знайти. Попри все, набуток тут

бачиться, на кошти фундації Снядецької для ченців монастиря, які приязно до нього ставляться і могли б стати своїми рідними його представниками, чималий шмат можна зробити — незримо для чужого недоброго ока це дозволить управляти ситуацією на козацькому Низові.

І не мав Міхал відчуття власного цинізму, лише простий розрахунок, немов на рахівниці кістками клацав.

«Маю надію, що пані Снайдецька, чий чоловік десь лежить вбитий під Шумлою, помістить прах його в монастирі та створить фундацію для утримання певного духовенства. Те повернути маємо на нашу користь, навіть трішки про те з нею вже обговорював. Подбаємо про її подорож, послугуємося посильно в здійсненні того акту романтичного.

Московськими трупами можемо зробити добру послугу своєму краю...»

26

Чайковський знав, як натиснути на свого головнокомандувача Омера-пашу.

— Я писав, що для слави турецького війська ця справа має величезну вагу — зайняти Бухарест раніше австріяків. Маємо ж ми нарешті робити щось самі, без опертя на союзників. Австріяці не здатні швидко прибути до цього міста, принаймні їм з місяць ще буде потрібно.

Омер-паша спершу вагався, щось там погоджував у Стамбулі, врешті його особистий секретар Рустем-бей, а насправді поляк Вольський, привіз Чайковському депешу від головнокомандувача. Він не заперечував похід козацького війська на Бухарест, але застерігав, що Чайковському доведеться розраховувати лише на власні сили, бо раніше двох тижнів головні турецькі частини не надійдуть.

Цього будо достатньо Садикові-паші.

Спекотного 6 серпня 1854 року козацька кавалерія, вицокуючи бруківкою, входила в Бухарест. Чайковський не боявся якихось ускладнень, він давно був у порозумінні з румунськими патріотичними силами, насамперед з Іоном Гіцу. То ж не каміння, а квіти летіли з відчинених вікон. Ще напередодні Іон Гіцу та його друзі сповіщали бухарестців:

— Любіть і шануйте Садика-пашу, він поважає румунів і знає їхні потреби.

Стамбул призначає Чайковського військовим губернатором Бухареста.

А через два дні він напише Рустемові—Вольському: «Порядок і спокій панують у Бухаресті, люди відпочивають собі, виходять на променади, а всю ту безпеку їм гарантують шість ескадронів козаків, що день і ніч не злазять з коней».

І то не було перебільшенням щодо цілодобової козацької варти. Слідом за козацьким військом в Бухарест почали прибувати якісь військові комісари та спостережники з різних союзних армій — вони дивилися на Бухарест як на здобуте місто, а на мешканців його як на військову здобич.

На зустрічі в уряді міста, як окинув Чайковський оком велику залу, то різне бачив в очах — одні дивилися з простою людською цікавістю, інші ж насторожено, вичікуючи, щоправда, з якимись ворожими та колючими поглядами не довелось зустрітись.

— По російській окупації в місті повинен бути цілковитий спокій. Гадаю, що Бухарест не потребує якоїсь сторонньої опіки, все залишається на місцях, спирається на власні інституції, власний уряд, про публічну безпеку потурбуються місцева міліція і поліція. Чим швидше хай працює паспортне бюро, аби контролювати людські

потоки. Подумайте, чи не пора клопотатися про власну військову формуцію.

— В місті час від часу трапляються спалахи холери, — піднявся немолодий, вже сивий чоловік у пенсне. — Чи можна від вас очікувати допомоги?

— Військові не залишаться осторонь.

Негайно, як губернатор, Чайковський видає санітарні розпорядження, створюються лікарські комісії і бригади, із запасів військовиків виділяється частка ліків — біда поступово спадає.

Не був би сам собою Чайковський, якби навіть звідси дав спокій Парижеві і Стамбулу задля головної своєї справи — справи Польщі і України. Доки десь там, в затишних салонах, точаться перемовини, хилитаються дипломатичні гойдалки, він натискує у листах: «То було б втратою для нашого діла, коли б гаялися зараз створити український полк з білим кольором давньої кавалерії волинської... Навіть помимо бажання воюючих, повстання можна перенести на Малу Русь. Польські легіони на Кавказі, поміж черкесів, то є ветом супроти заспокоєння, доки для Польщі чогось не зробимо... Одне й друге може бути здійснене, та не винятково нотами та перемовинами, а ще й офірою коштів — інакше то буде, як вчорашнього дня писав: «Вариш воду — вода лишиться».

Ленор у листі про ті дні зазначить: «Ми всі, до жоднісінького, одного помислу, від пана князя до останнього простого козака, що вірно служить під командуванням Садика-паші... І Садика ніхто звинуватити не зможе, що мало тут зроблено, навіть опоненти його тутешні самі визнають, що лиш він один зумів правильно діяти в ситуації і вчинити справу великої ваги, значно більшу очікуваної».

А в Бухарест, тим часом, за високими домовленостями входили австрійські війська — і в умовах двовладдя від-

разу виникають непорозуміння, тим паче, не найгречніше поводяться австріяки. Замоїський доповідає з іронією в Париж, в «Готель Лямбер»: «Тут з австрійцями немало труднощів, але Омер-паша і комісар турецький Дервід-паша стараються вправлятися, а Садик їм в усьому раду і поміч дає... Гречність австрійців так далеко захована, що Садик якимось, боронячи одного волоха від переслідування, якого німець хотів прикінчити, не допустив до того — але сам без приміщення залишився».

Врешті ухвалено рішення передислокуватися козацтву в місто Браїлу. За давнім звичаєм румунська аристократія скидається на віддяку — одну тисячу дукатів турецькому комісарові і одну — Чайковському. Та відмовився Садик-паша в найгречніших висловах, але коли почали наполягати, то згодився прийняти кошти, тільки за однієї умови. Нехай віддадуть ту тисячу, запропонував їм, на козацтво, на закупівлю взуття, одягу і подібні потреби.

Так і дійшли згоди.

Швидко про ті «дукатні перемовини» дізналася преса, про це написали всі провідні газети, тож навздогін бухарестці для козаків скинулися ще на п'ятдесят тисяч піастрів.

27

Вже наступного дня після повернення з Тегерана Максим став почуватися кепсько. Раптово під дощиток, навіть живіт не заболів, знудило і він ледве встиг дочалapati до вбиральні, потім бігав ще і ще, мусив зрештою йти в лазарет і ледве дочекався лікарського обходу.

Все тіло було немов обмолочене, а як тернути язиком по піднебінню, то однаково, що іржавою старою бляхою.

Лікар порахував пульс, оглянув ретельно та розпитав про самопочуття.

— Зле, — тільки й мовив замість діагнозу.

Максима невідкладно перевели у холерне відділення.

Дві ворогуючі сторони кололи одна одну багнетами й рубали шаблями, стріляли кулями і картеччю, та куди прудкіше відстрілювала обох холера, наповал клала тисячі і десятки тисяч — її чорне крило накрило Туреччину і Балкани, Одещину і все Причорномор'я, Молдавію і Валахію...

Неймовірна спрага мучила Максима та сухість у роті, навіть шкіра якомось висихати стала, кисті рук зморщилися, наче він їх днями квасив в воді, а як зібрати ту шкіру в складки, то й розпрямитися не хотіла. Ще через день Максим глянув на себе в осколок дзеркала і сам себе не впізнав — вилиці на обличчі загострилися, мов там шкіру поспіхом до кості приклеїли, синюшні плями пішли навколо очей, а вуха і кінчик носа стали мало не фіолетовими.

— Пияк викінчений, — мовив сам до себе вголос, тільки й голосу власного не почув, одне шипіння з горлянки вивалося.

Він довго не втрачав свідомості, а потім і сам не знав, чи то справді бачене й чує ним наяву, чи видиво, просто знов хилитався в сідлі пустелею, безкінечною, неміряною і неозорою, обмеженою хіба тремтливим маревом, що текло й миготіло на видноколі. Врешті, зморений сонцем, що варило живцем, проїжджаючи містечко на ймення Тарсі, він спішився й присів біля колодязя обабіч шляху. Максим пив незвично прохолодну воду, брався перепочити, тамуючи бездонну спрагу, і знову пив — вода там була чистою, аж, видавалось, іскрилася, крізь товщу її виднілася кладка із колотого світлого каменю, і навіть зелений мох, що всіявся на тому камінні деінде, не применшував криш-

талевої чистоти, а швидше посилював ту прозорість та холодив її.

Раптом Максим відчув на собі чийсь погляд і підняв голову: на дорозі навпроти нього спинився якийсь подорожній. Невисокого зросту, лисуватий, з густими і зрослими бровами на лиці, дивовижно лагідному і спокійному, на яке навіть спекота не в силі була накласти тінь змори — видався той подорожній, що злегка спирався на палицю, Максимові кимось знайомим, десь і колись він бачив це умиротворене обличчя, чи не з дитинства йому відоме... Здогад, як блискавка в похмурому надвечір'ї, сяйнув раптово, він таки бачив напрочуд схоже обличчя, коли щонеділі разом з матір'ю ставив у церкві свічки.

Враз холод пройняв Максима, мов не було над головою цього шпаркого сонця, а розпечене повітря, від якого сохла і вилягала трава, на деревах згорталось і в'януло листя, стало раптом стужею водохрещенською; і вкляк Максим на коліна.

— Я впізнав тебе, святий отче, апостоле Павле... Тож, як судилась така нагода, скажи мені: чи то справедливо, чи то праведно, що ми волю для землі своєї виборюємо? А може, то гріх непростимий, і сьогодні дужчому треба просто коритися?

Ніби хмара набігла на сонце, кинула легку тінь, так на мить спохмуріло обличчя немолодого подорожнього, але тінь та довго не втрималася, майнула і відійшла.

— Чи покликаний був ти рабом? Не турбуйся про це. Але коли й можеш стати вільним, то використай краще це. Бо покликаний в Господі раб, визволенець Господній, так само покликаний і визволенець, він раб Христа.

Ви дорого куплені, тож не ставайте рабами людей!

Максим розумів, що навряд чи буде йому в житті нагода ще отак поспитати, він хапливо гортав думки, немов за-

будькуватий учень хоче в останню хвилю у підручнику відшукати потрібну відповідь:

— Нам все кажуть, що мова мого народу є тільки говіркою, а дехто перекопує у запалі, що тих мов розмаїття зникне, деś одна там залишиться, французька, китайська чи інша якась...

Знову набігла та тїнь на лице подорожнього, тільки цього разу ще менше втрималася.

— А тепер, як прийду я до вас, браття, і до вас говорити буду чужою мовою, то який вам пожиток зроблю, коли не поясню вам чи то відкриттям, чи знанням, чи пророцтвом, чи наукою?

Бо навіть і речі бездушні, що звук видають, як сопїлка чи лютня, коли б не видавали вони різних звуків, як пізнати тоді, що бринить або грає? Бо коли сурма звук невідразний дає, хто до бою готуватися буде?

Так і ви, коли мовою не подаєте зрозумілого слова, як пізнати, що кажете? Ви говоритимете на вітер! Як багато, наприклад, різних мов є на світі, і жодна з них не без значення!

Поспїшали повз них перехожі, сповнені клопоту свого насущного і не звертаючи бодаї крихту уваги на розмову цих двох на узбіччі, пройшов стомлений караван, здійсмаючи сонну пилюгу, а Максимові все не терпілося:

— Але ж твердять таке владоможці та ще, куди прикрїше, позїрно поважні люди, що вченїстю та знаннями хизуються?

І вперше побачив Максим на немолодому, роками посїченому зморщок мереживом, відтінок якийсь гїркоти та прикрості.

— Знай же ти це, що останніми днями настануть тяжкі часи.

Будуть бо люди тоді самолюбні, грошолубні, зарозу-

мілі, гордовиті, богозневажники, батькам неслухняні, не-
вдячні, непобожні;

нелюбовні, запеклі, осудливі, нестримливі, жорстокі,
ненависники добра; зрадники, нахабні, бундючні, що
більше люблять розкоші, аніж люблять Бога; вони мають
вигляд благочестя, але сили його відреклися. Відвертайсь
від таких!

— Як же тут відвернутися, — не стримався Максим, —
якщо твердять таке навіть ті, хто себе іменує слугами Бо-
жими?

— Такі бо фальшиві апостоли, лукаві робітники, що під-
робляються під Христових апостолів. І не дивно, що сам са-
тана прикидається ангелом світла!

Отож, не велика це річ, якщо й слуги його прикида-
ються слугами правди. Буде їхній кінець згідно з учин-
ками їхніми!

І чого ж воно так, думав Максим, ведеться в цьому хи-
мерному світі, ось святий чоловік, який пішов за Христом,
каже нам: «Ви дорого куплені, тож не ставайте рабами
людей!» А тут народ мій цілісінький у рабстві в неправед-
них... Тому не ставати рабом — таки істинне?!

28

Звивистою крутою дорогою кінь, хоч молодий і добре до-
глянутий, піднімався важко і починав натужно сапати —
дім, куди прямував Чайковський, виднівся мало не на вер-
шечку гори, на високому березі Босфору. Міхал їхав до Люд-
віги Снядецької знову позичати гроші.

Паскудна ж людська натура, думав він сам про себе, лю-
дина робить тобі добро, а ти відчуваєш до неї щось близьке
до прикrostі. Ти картаєш Снядецьку в думці, що ця полька

замість витрати коштів на велику справу землі своєї, тринькає їх насправді на забаганки: просто замовляла б, як роблять усі, щонеділі панахиду по покійному чоловікові, молилася за упокій загиблого і похапцем прикопаного в невідомому краї, в невідомому місці і невідомо за чий інтерес... То, певно, міркував дорогою Міхал, загальна властивість якогось другого, тіньового боку людської душі, позичальник часто-густо, не віддавши в пору борг, чомусь замість вдячності відчуває тиху неприязнь, якщо не більше.

Чайковський їхав з щемливим серцем, силуючи себе, але не їхати він не міг — чотири місяці працівники його стамбульської агенції не бачили вже платні; він і сам дивувався, за що тут вони харчуються і як живуть, навіть перестав ображатися на їх криві і колючі погляди, не сердився на злісні вигадки і плітки, що кошти з Парижа, мовляв, надходять, а то саме він їх навмисне заникує і довго не віддає з якихось шкурних своїх причин, заробляє на них, напевне...

У вітальні Снядецької Міхал почувався спершу ніяково і сковано, як людина, що очікує несподіваний удар і має в ту ж мить себе якось захистити, бо такі недотримане слово йому допікало, неприємно кололо навіть побіжне нагадування. За літа, що вже шелестіли тихенько за його спиною, по зустрічах з багатьма несхожими людьми Міхал навчився читати приховане співбесідником в тональності голосу або мимовільному погляді; і те внутрішнє відчуття, важко пояснюване, рідко його підводило. Сьогодні ж і в голосі, і в очах господині дому йому не вдавалося вловити бодай відтінку невдоволення чи прикрості, хіба ледве чулося якесь співчуття жіноче, пам'ятне з материнських слів або голосу, яка шкодувати могла його вже дорослого: «Ох, ті чоловіки»...

— Мої знайомі з Одеси прислали нового листа, — натомість за чаєм оповідала господиня. — Там також мимохіть згадується про прибуття нових російських полків — може знадобиться для відбудови вашої козаччини від Дунаю до Волги? Про неї ви так цікаво оповідали минулого разу... От тільки ніяк не втямлю: нащо вам замість існуючих імперій — Російської, Австро-Угорської чи інших — вибудовувати ще одну... Чим вона ліпша буде існуючих? Крові то ж скільки один переділ вартувати може.

Наївне на розсуд Міхала запитання не застало його зненацька, він і сам думав не раз про те, вагався, шукав з мукою вислід, і той вислід повільно, як паросток з уже прощеної зернини, не за годину міг проклюнутися і вигулькнути на світ білий.

— Справа не в імперії, Запорозьку Січ назвав першою християнською республікою чоловік, який недолюбливав, швидше навіть зневажав слов'янство. А річ у тім, щоби такий лад на цій землі дати, аби затишно було там козакові й татаринів, поляку і болгарину, євреєві і московітові ...

— А не простіше — поляк нехай живе собі в Польщі, литвин у Литві, а русин хай вже в своїй Україні? — Людвіга повільно й незримо для самої виходила врешті зі своєї башти зі слонової кості, де замурувала себе лише в товаристві журби і смутку за покійником; такі розмови про більшенькі проблеми, зовсім не абстрактні під воєнні громи, що долинали звідусіль, такі розмови непомітно вертали її до життя з усіма незгодами, клопотами і суперечностями.

— Я поляк, і ним помру, — наче в чоловічому товаристві, ствердив голос Міхала. — Але судилося мені народитися на козацькій землі, цього в мене ніхто не питав, де на світ Божий з'явиться. І ніщо не замінить краю мого, бо не чував досі, що буває в одній людини три чи п'ять матерів...

Знаєте, з часом люди вироблятимуть все більше і різних товарів, а то річ рухлива, зі сходу на захід, з півдня на північ, товари самі ж не ходитимуть, лишень з людьми, хтось осяде в уподобаному краєві, ніде дітися від мішанини людської. Але кожна земля, при тому числі козаччина, хай зі своїм обличчям залишиться, зі своєю піснею, що відлунює хіба з найдальших століть, сивою думою чи легендою, яким сивіти ще — і ніколи не щезнути. Київ, скажімо, для мене, велике місто, яке близько від Овруча...

Міхал розсміявся раптово і по-дитячому власному дотепові і зовсім легко вимовив те, через що мучився і чого боявся:

— От тому я набрався хоробрості — не віддавши, попри обіцяне, ще попередній борг, просити сьогодні новий.

Снядецька мимоволі й собі розсміялася, то буває таке з людьми, на одну хвилю налаштованими, — як позіхне один, то й другий чомусь позіхає, засміється один, то й другий не втримається.

— Брат щось загаювся цього разу з коштами. Але на все, що при мені, ви можете розраховувати.

Сміючись, вона ненароком впустила чайну ложечку, Чайковський нагнувся підняти, а Снядецька собі, їх обличчя вперше були так близько; він торкнувся її руки і відразу відсмикнув власну руку, неначе обпівся, та було вже запізно. У скронях йому до болю затисло і все тіло кинуло в жар, він, здавалося, сп'янів в одну мить від призабутого запаху жіночого тіла; зморений своїм кочовим і страдницьким життям, безперервними мандрями, коли почувати не раз випадало десь у степу, на голій землі, підкладаючи замість подушки власний кулак, або й просто в сідлі бути добу чи дві, не маючи сну ні в одному оці; позбавлений затишки домівки, якою в кращому разі міг прислужитися похідний намет; той запах тугого жіночого тіла розбудив

раптово й негадано предковічний чоловічий поклик й нестримну пекучу жагу — він докладав неймовірних зусиль, аби стриматися, але відчував, що зусилля ті дійшли денця.

Тої ночі Чайковський вперше ночував у домі на Ортакіюлі, на високому і крутому босфорському березі.

29

Максим то поринав у безпам'ятство, то знов на якусь мить приходив до тями, густа пітьма, наче карти в метких руках циганки-гадалки на гомінкому базарі, тасувалася з нетривалим просвітком, і ніяк був нездатен він зрозуміти, чи та розмова в містечку Тарсі ще тоді відбулася, як присів перепочити біля колодязя апостола Павла і незчувся, як придрімав, чи то в маренні розмовляє зараз.

— Святий отче, я так стомився, обезсилів геть, — говорив Максим і кожне слово було важке, мов свинцеве, і давалося з неймовірною натугою. — Невже воля і віра стільки страждань потребують?

Зітхнув тільки апостол Павло, бо свої неблизькі дороги на спомин спали; він би й не хотів зараз згадувати та говорити про них, та мусив, він повинен якось розтопити той нетривкий лід вагань, сумнівів та непевності, коли людина на роздоріжжі і не відає своєї путі, відгадати її своїм серцем силиться.

— Я був більш у працях, у ранах над міру, частіш у в'язницях, часто при смерті.

Від євреїв п'ять раз я приймав був по сорок ударів без одного, тричі киями бито мене, один раз мене каменували, тричі розбивсь корабель, ніч і день я пробув у глибочині морській; у мандрівках я часто бував, бував у небезпеках на річках, у небезпеках розбійничих, у небезпеках свого

народу, у небезпеках поганів, у небезпеках по містах, у небезпеках по пустелі, у небезпеках на морі, у небезпеках між братами фальшивими; у виснаженні та праці, часто в недосипанні, у голоді й спразі, часто у пості, у холоді та наготі.

— Невже в вірі деь сила така захована, що в час небезпеки смертної, неминучої, видавалося, не дасть душі, як дошці сирий на сонці, покривитися і покоробитися? — не стримався таки Максим, хоч і ніяково було спитати, видати власний страх і вагання, так старанно заникані в закапелки найдальші пам'яті, ще й прикидані шматтям мороки щоденної.

І вперше всміхнувся тут подорожній, щось пригадавши, та усмішка, сяйнувши, враз випрямила, розігнала і розгладила всі зморшки на лиці, стерла хіба десяток добрий років.

— У Дамаску намісник царя Арети стеріг місто, щоб схопити мене, але по мурі мене спущено в коші віконцем, і я з рук його втік...

Більше нічого не сказав подорожній, повернувся й пішов своєю дорогою — йшов курним шляхом під високим сліпучим сонцем, і лише гарячий вітер розвівав його поли; ступав неспішно, але з особливою впевненістю мандрівника, що достеменно знає свій напрям, аж доки не розтанув у хисткому мареві при виднокраї.

А Максим далі метався, як некерований човен на прудкій і вузькій річечці, поміж берегами безпам'ятства і мізерним просвітком, у нього не було гарячки, навпаки, тіло ставало все холоднішим, мерзли висхлі поморщені руки, не рятували тіла від холоду ніякі рядна та накриття. От і прийшов твій судний день, думалося йому, в тебе є віра, але немає сили. Ні крихти, ані мачинки немає моці, аби далі ту справу якось попхнути, в яку істинно віриш, якій

віддав молоді і немолоді літа, заради якої стільки підшов стоптано, прочовгано і протерто... Що ж залишається в тебе, Максиме? Ти вже не можеш бути більше вояком, рука твоя шаблю тримати не здужає, бо й ложки не здатна вдержати, під бій і торохтіння гучних барабанів в атаку більше не йти, бо в знесиленому і обезводненому висхлому тілі тепер тільки кості твої торохтять, як ті барабани; а холод, що зморює, то холод безодні вічної і забуття...

І раптом думка негадана ворухнулася, така неймовірна, ніби у батьківському саду незабутньому серед стужі зимової, серед снігів, серед цієї холоднечі всевітньої, що сковає залізною кригою тіло його зів'яле, як би яблуня зацвіла серед зими з доброго дива... Він ще піде в атаку, в останню атаку свою, тільки не шабля зброєю стане, не куля чи інше сьогодні бойове причандалля; так, напевно, ніхто воювати не пробував, але на війні, як на війні, його не шкодували і до люду його ніхто милосердя не мав — то чого ж він буде цуратися? Зброєю стане сама смертельна біда, що скосила його, засіла у тілі і вже напевне полишити ніяк неохоча — в годину просвітку, коли пам'ять повертається, коли ще чалапати здатен буде якимось, він піде в стан ворога, має доклицати, і біду понесе у тілі з собою, він по-братньому тут поділиться...

— Чайці... скажете, — індіком розсердженим, бо голос давно не слухався, прошипів на обході до лікаря, — я піду помирати сам...

Вже у присмерку, як вишкрябався з палати, він простував в бік чужих шанців, його ворогом, найпершим і найлютішим, тепер стати могла тільки втрата свідомості, бо всяка хвороба під ніч набирається в силі, а його союзником найвіршішим були висхлі і жовті патички, що звались колись ногами; він брів в тому присмерку, час від часу переціплюючись, вставав, стиснувши зуби, і знову

ішов; він пам'ятав все погано, розумів лишень, що прямувати слід на жовтаві зблиски чужих багать, що злегка підсвічували вечірне небо. Важкий камінь, що лежав на змореній та вичахлій його душі, спав раптово, як тільки-но він перевалився у російський окоп. Ще почути встиг подивоване:

— Перебежчик, что-ли...

І більше не чув вже нічого.

30

Кілька разів того ранку Міхал починав писати рапорт князеві у Париж і все збивався та невдоволено рвав написане — таке з ним траплялося рідко, звично відразу писав «набіло», навіть повісті свої та оповідання не вважав за потрібне переписувати та правити. А тут чомусь різні набридливі думки набігають та зіштовхують з наміченої стежини міркувань: буває ж інколи, як спливе на пам'ять якась мелодія чи нав'язлива думка, то силою їх стараєшся притлумити і виштовхати з голови, мовби непрошеного і нахабного гостя обома руками виштовхуєш за поріг, та він однаково вертається...

Ні сіло, ні впало Чайковського зранку сьогодні обсіли гіркі думки і присмак їх ніяк не проходив. Як же ти думаєш жити на білому світі, чоловіче, з такими гріхами, ти ж зрадив сім'ю, покинув дітей, тобі ж їм в очі колись доведеться глянути... А може, тепер зречешся їх зовсім, понадієшся на милостиню, на той худий пенсіон, що нашкребе для сім'ї «Готель Лямбер»? Мало того, ти зрадив ще й віру, в якій хрестився, те Слово, яким благословляли тебе на світ Божий, ти заплутав своє життя намислимо, хто ж за тебе той клубок неймовірний розплутає?

А ще їдкий пил припадав на душу від доносів, що посилалися у Париж.

«Сумління моє і обов'язок доброго поляка, — писав князеві вельми щирий та сердечний доброзичливець, — підказує мені повторити власне представлення, аби влада не помилилася і не дала ошукати себе шарлатанові... Цілісінський світ стамбульський знає, що Чайковський жие публічно з пані Снядецькою, бравуючи навіть цим, а то є немала шкода, яку приносить він своєю неморальною поведінкою і витрачанням часу на розкоші з наложницею... Тепер виїжджає, схоже, на Низ, але в компанії з п. С., а владі доповідає, напевно, що робить таке навмисне, аби замаскувати перед Москвою ціль своєї поїздки... Гадаю, що не можуть при подібних нерозважливих вчинках москалі нічого не бачити і не здогадуватися про все, хіба тільки жартують з того — і правильно чинять. Тож мені вельми болить, що посол князя, який репрезентує на Сході владу народу польського, губить справу, бруднить її з кобітою, повсюдно тут недобре знаною. П. Сн. є кобітою старою, вельми бридкою та ще й хоровитою, проте зажила собі репутації жінки вельми багатой. Чайковський у неї спить, їсть, їздить, кажуть, кіньми її, бо вони напевне таки їй належать, а не йому...»

Той донос у «Готель Лямбер» спершу ніяк не зачепив за живе Чайковського, і не таке, траплялося, пліткували. Розказували про англійських офіцерів, що вчащають до пані Людвіги як коханці, а ще про польського офіцера Ольшевського, застреленого з ревнощів у неї просто перед порогом. Насправді ж той офіцер був безпросвітнім пияком та волоцюгою і згинув своєю смертю ще до зустрічі Міхала зі Снядецькою. Вельми елегантною була баєчка, пошепки переказувана у стамбульських кав'ярнях, про те, що у спальні пані Людвіги перезахоронений скелет загиблого

чоловіка Корсакова, навіть достеменно зазначалося місце, в якій саме стіні і з якого боку той скелет покоїться.

От тільки про клопоти серйозні і напружену працю у домі на високому березі Босфору нема бажання пліткувати охочим — і то слава Богу. Бо тут розроблялися плани прийдешньої діяльності, писалися ноти і меморіали, а Людвіга правила все те найретельнішим чином — Чайковський хоч і жив ряд років у Франції, навіть перші твори пробував писати французькою, доки Міцкевич не переконав його послугуватися тільки рідною польською мовою, та все ж його французька продовжувала залишатися «бердичівською французькою», як незлостиво підсміювалася інколи Снядецька.

Вперше після смерті матеріної, яка була для нього не тільки матір'ю, а в не меншій мірі дорадником і товаришем, якому безбоязно звірити міг найпотаємніше, вперше по матері в нього була чимось схожа за проникливістю і довірою жінка. Нікуди дітися, гріх непростимий його, незамолений, певно, ніколи гріх перед дружиною Леонідою, перед дітьми, перед сім'єю, та все ж, коли не кривити душею, Леоніда не переймалася вельми чоловіковими справами, інтерес значніший у неї був до салонних новин і подій. Для Людвіги ж Міхалові клопоти, як тільки вийшла з присмеркового сну довголітньої жалоби, стали природними, мов вдало прищеплений річний пасинок на добрій підщепі — живою водою пішли по ньому тугі соки, з дня у день на очах підростав пагінець, і не вгледіли навіть, як став молодим і пружним стовбуром розлогого дерева. Задумок вільної козаччини, де царювала б і вічно володарювала лише правда та справедливість, той задумок прижився безболісно і незримо.

Від нелукавих друзів Чайковський довідувався не лише про плітки, а й знав здебільшого суть доносів, інколи на-

віть цілісінькі тексти того, що злостиві його доброзичливці надсилали князеві Чарторийському. Дійшла до Міхала також розмова Замойського з редактором стамбульського видання *Journal de Constantinople*. Небавом князь отримав листа від Калінки, в якому переповідалася уся бесіда. Редактор, між іншим, зазначив, що «вестиме мову про речі надто делікатні, про стосунки і вчинки Садика... Враження, яке по собі полишає Садик, є найгірше. Мало сказати, що його тут ненавидять всі, з ким тільки має справу, всі ставляться до нього винятково з погордою. Не хотів вже редактор зазирати у приватне життя Чайки. Бридке воно, брудне, кругом гроші заборгував, словом, зарвався повністю. Редактор з почутого напевне переконався, що прибулі сюди поляки мають цілковито хибне враження про вагу тут Садика. Садик, якщо й тримається якось досі князя і позірно виявляє йому власну прихильність, то хіба для того, аби зв'язки з князем надали останню йому підпору».

І нехай, думав Чайковський, нехай пліткують, хай вправляються в каліграфії писарі доносів, дітей він однаково не покине ніколи, і віра його у Всевишнього не поменшала, коли покинули всі його на розтерзання, мов голого посеред зграї хижих виголоднілих звірів, і ти вимушений лише сам себе якось захищати та перейти в мусульманство. Тобі полишили, чоловіче, лише страждання, то, певно, якийсь незнаний і не сформульований досі житейський закон, — і чим вища мета, тим боліснішим те страждання повинне стати і муки душі нестерпніші... Хай би й що, а ти знайдеш силу також у собі захистити пізніше своє кохання, що вирвалося негадано на нещасну, посивілу вже голову, як прибите інієм останнє яблуко у передзим'ї на яблуні з опалим уже листям і оголеним гіллям сумним...

31

Максим ще навіть не розплющив очей, він просто боявся зробити це, але вже себе усвідомлював: я мислю, отже, здається, існую — ворухнулася перша, зовсім квола якась, хистка і непевна думка; оточуючий світ у свідомість приходив звуками.

А звуки ті були знайомі і незнайомі, то чувся пташиний спів, але птахів, невідомих досі йому: тенькнув легенько, пролунав тихий подзвін, наче тонку молоду крижинку розбили об щойно умерзлу землю, то дзюрчав і хвилював, як може хіба обезсиленого і змученого спекою немилосердною та невтолимою спрагою мандрівника в пустелі хвилювати дзюрчання близького вже прохолодного джерела, деś раптом по тому звучить веселий посвист, хвацький такий, смішливий, а ще згодом з тендітної пташиної горлянки виривалася розлога пісня, яка навіть втомлену і зранену душу лікувала та умиротворювала.

То істинно райський спів, немає такого на цьому світі, подумав Максим без найменшого сумніву, що помер, але ж хіба з його гріхами для нього можливий рай?

І тут пролунав ще один голос, хриплий якийсь, гугнявий і прокурений:

— Мать твою, перемать, у кості і ребра, печінку і селезінку, серце і нирки, шлунок і кишки, вздовж і впоперек твою, перемать...

Напуджений Максим розплющив нарешті очі.

На сусідньому біля нього ліжку сидів немолодий чоловік, з пожовтілими від тютюну пишними вусами, він невправно однією рукою бинтував лікоть другої і безперестану лаявся: неспішно говорив, нарозспів, старанно перебираючи всі органи і частинки людського тіла, від п'ят до маківки, час від часу спинявся, щоправда, немов вагаю-

чись, а чи раптом чого не забув або проминув ненароком; у тому сиплому прокуреному речитативі сусіда було стільки ж завзятості та високої одержимості, як і в пташиних виспівах, що вривалися крізь прочинене вікно.

— Де я? — вирвалося мимохіть у Максима.

— В жопе, — перервали речитатив на мить пожовтілі вуса. — А именуют ее госпиталем — здесь шашлычное мясо собрали со всех полей. Тебя то зовут как?

— Григорієм... Гришка я, — перемкнувся поспішно на російську Максим, бо мав би тим грибом стати, у чий втрапив кошіль. І він знову заплющив очі, аби втямити та розібратися, як поведеться у тому кошелі і що йому діяти.

На хвилю від розмірковувань відірвав лікарський обхід, двоє лікарів мало не впідбіги йшли повз ряди поранених та захворілих — теж люди нещасні, хоч не в окопах та на батареях, але і їм стає, подумалося Максимові.

Нашвидкуруч оглянувши його, вони перезирнулися, молодший віком із них тільки головою крутнув, здогадавшись, напевно, про діагноз, а старший попрохав:

— Пройди сам наступні ряди, а я хоч листа відпишу до дому. Бо ще не присідав другу добу — до поранених додалися хворі на холеру і чуму.

Він писав на тумбочці поряд швидко і нервово, краєм ока Максим за ним непомітно спостерігав, і по тому, як мінявся вираз його посірілого обличчя, нескладно було зрозуміти, що в писаному небагато втішливого. Раптом щось гримнуло, трясонуло стіни і стелю, посипалася на голови штукатурка і десь у кінці будівлі знявся зойк і болісний стогін.

— У флігель влучила ворожа наволоч! — лайнувся лікар і метнувся на крик.

Більше стін не трясло, тож Максим дістав рукою недо-

писаного листа, швидко побіг очима вздовж нервових кривих рядків.

«Как наша жизнь, спрашиваете?»

Ежечасно у нас является какая-нибудь новость: вот то и то произошло; такая-то часть войска спешит к нам на помощь; такое-то затевается дело; тот или другой умер от ран в госпитале; тому или другому оторвало ногу или руку: не правда ли, какая полная разнообразия и живых свежих впечатлений жизнь? А ведь едва ли кто-нибудь позавидует нашей жизни!

Госпитали в жалком положении: у нас нет даже перевязочных средств; после дела 24 октября они совершенно истощились, и случись еще другое (чего Боже сохрани) такое сражение, пришлось бы драть солдатское белье на перевязки.

Госпитали, полковые лазареты завалены ранеными и больными. Начала показываться холера. Войска прибывает, потери, при ежедневной борьбе, увеличиваются; подвижных госпиталей армия не имеет. Трудное положение войск!

Сердце разрывалось, глядя на этих несчастных и на обстановку их госпитальной жизни. Больных и раненых, как сельдей в бочонке. Они — в своем платье и белье грязном, облитом кровью, запачканном до величайшей степени; люди не бриты, не мыты, многие не более одного раза перевязаны; лежат на нарах; их изголовье — мундир; подстилка — суконные штаны — у кого таковые уцелели, а многие лежат и без подстилки; покрывка многих раненых и больных — неизменная шинель. Вместе с легкоранеными лежат многие тяжелораненые, безнадежно больные, умирающие.

Какой воздух в этих палатах! Здоровый делается больным, так и давит он легкие, так и поражает свежего чело-

века! И эти госпитали в таком положении теперь, когда значительные транспорты больных и раненых отправили вглубь. Сколько раненых оставалось по два дни без пищи, без глотка вина для подкрепления истощенных сил, не говорю, что многие долго оставались без наложения правильным образом перевязки на их раны, надлежаще очищенные медиком. Многие раненые умерли, не сделав известными своих имен ни медицинскому, ни госпитальному начальству, и их хоронили, не зная не только, кого хоронят, но часто не зная даже к какому полку или команде принадлежал умерший, потому что во время дела многих доставили в госпиталь даже без верхней одежды, которую, при торопливости медиков перевязочного пункта, разрывали на части на раненом, чтобы скорее обнажить пораженное место и остановить кровотечение, либо сделать ампутацию.

Нет медиков, нет фельдшеров, а без них разве можно устроить госпитали? Например, на тысячу и более человек больных и раненых один медик, один или два фельдшера, — что они могут сделать? В течение дня они едва ли имеют возможность обойти всех пациентов, не говорю — переменить перевязки, с тою тщательностью, какой требует уход за ранюю».

А як вляглося усе після вибуху ядра, стихилося навкруги, очунялий трішки Максим попитав сусіда з пожовтілими вусами, поставив йому те ж запитання, з якого лікаря починав лист додому.

— Непогано живемо, перемать у печінку і селезінку, душу і серце, — відказали неспішно вуса. — На околиці міста вирили ями — в одну трупи звідси відвозять і скидають, як дрова, а в другу — відірвані ноги чи руки, ще там щось і загібають просто у землю. Невипадково «скидами» їх так і назвали...

— Хай вже людина — звір, — повернувся до Максима інший сусід із перебинтованим обличчям, в якого лише око одне і ніс з-під бинтів визирали. — Он коні, кажуть, не тільки об'їли соломі й комиш зі стріх навкруги, вже гриви й хвости одне одному об'їдають.

— А ти думаєш, перемать його навприсядки, солдатів у строю легше? Дадуть трьохденний запас, жменю нещасну тих сухарів, потовче їх солдат в порошок і носить у вузлику до останнього, коли вже несила голод терпіти.

Максим читав про ті вузлики в одній французькій газеті, вона, не задаючи вельми собі труда відрізнити землю від хліба, писала про високий патріотизм російського вояка, в якого навіть у мертвого знаходили вузлик із жменю чорної рідної землі.

А ще Максимові пригадалася з оповіді Чайковського талановита дипломатія князя Меншикова, коли війну ще можна було відвернути, як гречно Меншиков тоді привітав султана Високої Порти, володаря імперії, що розкинулася на трьох континентах.

32

Військо вступало у місто Браїлу, і його приязно зустрічав тутешній люд — вийшли вітати місцеві владці, духовенство, йшла шкільна молодь з хоругвами й піснями, міщани Браїли заінтриговано вибігали з домівок на вулицю. Тут багато начулись про дивне це військо з козацтва добруджанського, з поляків, болгар і румун, особливий же інтерес був до єврейських шеренг. Браїльцям не випадало бачити досі такої форми, в якій марширували єврейські вояки: в халатах, пантофлях і шапках, обрамлених хутром, суворі чоловіки з традиційними пейсами.

Якось перед тим Чайковський, подумки своє прикидаючи та пробуючи передбачити можливий перебіг подій, пішов на відвертість з командиром єврейським.

— А якби так складалося, — обережно поспитав його Міхал, — що нам доведеться перейти річку Прут, вступити на українську землю і повоювати за неї? Як повелися б ваші вояки?

Довго не відказував командир, кинувши погляд кудись на схід, наче насправді міг би побачити берег Прута.

— Ми не з учора на тій землі... Ще в повстанських рядах Наливайка й Косинського воювали євреї. І як штурмували Збараж — теж ми з козаками були. Катерина II зробила євреїв людьми другого сорту, ввівши межу осілості, тож та земля нас прихистила. За українську свободу ми б воювали так, як відстоювали повсталу Варшаву...

Більше Чайковський не повертався до мови про можливий похід, йому достатньо було слів командира. Хтозна, всміхнувся лиш подумки, справді-бо, з того хутра лисячого, що шапки обрамлені, якась частка могла бути впольована навіть на його гальчинських полях. А про захист Варшави, коли у крові її Суворов топив, вони якось згадували — разом з міщанами і ремісниками столиці польської насипали євреї укріплення, під картечним вогнем кидалися на ворога, втрачаючи сотні вбитими і пораненими. Польські газети тоді писали: «Там, де мова йде про користь людства, євреї не шкодують життя». Вони звернулись з проханням сформувати з євреїв окремих загін кавалерії, і Тадеуш Костюшко підтримав порив. Понад п'ятсот чоловік увійшли у той полк, ще погано оснащений, проте з суворою дисципліною. Полку судилося прийняти нерівний бій. Хронікери згодом писали: «Передмістя Варшави, яке разом з поляками захищав єврейський полк, взяли штурмом. Наступного дня весь полк

знайшли мертвим, він покоївся у вічному сні на фортифікаціях».

Насувалася осінь, нові клопоти напливали один за одним на Чайковського і з якимось смутком писав він листа Снядецькій.

«Браїла, 29 вересня 1854 р.

Пишу до тебе в день мого народження (виповнилося 50 літ), але ніяких іменин не буде.

Зимно, вітряно і на сніг зариває, зовсім як в нас в Україні такої пори. Круки крячуть по той бік Дунаю. Якщо трішки проясниться, піду до Вадена, до гирла Серету, до Дунаю, пункту, який австріяки не дають нам зайняти... Щойно одержав наказ — призначений командувачем військ в Ібраїлі; досі мав 13 кавалерійських ескадронів, 6 гармат, а тепер ще додають 9 гармат, 8 батальйонів піхоти і двох генералів-пашів під мою команду».

Попри обурення австріяків, Чайковський таки зайняв своїм військом намічену територію. Але подальша доля війни вирішувалася у лондонських та версальських палацах.

Сивий князь Чарторійський, якому колись, міністрові закордонних справ російської імперії, так запобігливо заглядали у вічі в Парижі, тепер, витираючи піт хустинкою з лоба, третю годину чекав своєї черги в приймальні французького міністра закордонних справ Друен де Люїса — польська справа для того була на десятому місці, тим паче — не хотілося ненароком образити Відень, бо в разі незалежності Польщі на частку австрійської імперії могла претендувати Варшава.

— Я хочу обговорити можливе ваше сприяння у створенні польського корпусу у Туреччині, — почав було князь Чарторійський.

Але йому не вдалося навіть сповна викласти думку, бо

секретар з приймальні перебив мову звісткою про приїзд англійського посла.

— То Туреччина хай сама вирішує, який корпус і де їй створювати — на Дунаї чи в Азії, — похапцем відказав де Люїс. — Як хочете, хай вступають поляки в африканський французький легіон.

Отакої...

Ще, було, Чарторийський, ковтаючи гіркоту, заїкнувся про прихильне слово і думку імператора Франції Наполеона III, але де Люїс не дав договорити.

— Даремно князь Адам посилається на слова імператора. Якщо імператор казатиме одне, а міністри інше — не буде в такій державі порядку, — і цим завершив аудієнцію.

Відголоски тих непростих перемовин доходили до Чайковського, і він напевне знав, що не випадає в його великій справі поклатися на когось, має лиш гуртувати наявне вже військо, вчити його, очікуючи слушного моменту, який таки колись випаде. «Всі з нетерпінням дожидаємося часу переходу через Прут, — писатиме своєму другові капітан Єржмановський. — Від нашого прибуття я признаний шефом штабу, і запевнюю тебе, що не зустрічав такого здібного генерала і відповідного місії керівника військового авангарду, як Садик-паша; перебуваючи поряд з ним, я можу добре оцінити заслуги цієї людини, яка насправді відіграватиме велику роль у майбутньому цього краю. Тут кожен з оточення керівництва любить і шанує Садика, зовсім легко якимось прив'язується до нього».

Тим часом військо таки готувалося форсувати Прут, йти по свободу для люду й землі української, проводилося навчання, розучувалися нові стройові пісні, і одна з них, складена кимось із простих козаків з присвятою своєму командирові-отаману, прижилася надовго.

*Гей, Михалку гальчинецький,
А наш рідний отаман,
Ти тепер паша турецький —
Швидше скинь-но свій тюрбан...*

Дужі чоловічі голоси під карбований крок знімали пісню увись, розлягалася вона околицями і негадано зажила власним життям, форсувала Прут раніше війська, котилася-перекочувалася від села до села, і вже згодом запишуть її дослідники народної пісенної творчості аж на Волині...

33

Як стихла шттовханина по вибухові ядра у госпітальному флігелі, то врешті зміг спокійно Максим розібратися, де він і що з ним.

Насамперед, він таки ще не покійник і дещо передчасно втішався райськими переспівами, бо по цей бік підвіконня далеко не райські звуки лунали і не райські пахощі духмяніли, чув лиш стогін і зойки, то земне пекло справжнісіньке, пекло з густим смородом гнійних ран, немитого тіла і нечистот. Та не це йому, зрештою, найбільш дряпувало душу, він же щомоці, останнім зусиллям, своєю бідкою, хворістю смертною з ворогом хотів поділитися. А тут, як почув, цього добра свого не бракує, до холерного спалаху ще й чума на доважку...

Щоправда, теплоло десь у грудях від іншої думки: він бо живий, ще попереду все, мало того, видається, одужує; наче йшов по канату над прірвою, вже хитнувся було в один бік і відразу у другий, в чорну і зманливу безодню, видавалось, політ неминучий, та якось руками обачно змах-

нув і в хвилию останню тіло саме відшукало ту точку єдиної рівноваги, тож марне з надією прірва йому всміхалася.

І якщо то не самообман, не та соломинка, за яку востаннє чіпляються, то мізкуй, чоловіче, як вибрататися з немочі, а там, чого доброго, назад до козацького полку...

Тільки сподіватися на цих замуляних життях і стражданнями шпитальних лікарів йому ніяк не випадає, вкотре пригадати мусить давню батьківську науку, рецепти небіжчиці бабці Горпини, — аби лиш трішки звестися на ноги. Він не здужає та й не знає, де шукати у цих краях потрібні трави, але на строкатих тутешніх базарах молоко пташине можна знайти, тільки сторгуйся...

Наодинці з думками тепер був Максим дні і ночі, перегортав ті думки про власне життя, як призабуту, давно колись читану книгу, в якій дещо вже стерлося чи напівстерлося, зблякло та вицвіло, але були й давні картинки, що мерехтіли перед очима, наче вчорашні. До зойків та шпитальної задухи звик, від думок ніяк вони не відволікали, хіба підстаркуватий отой сусід Петро з прокуреними пожовтілими вусами інколи набридав бурчанням.

— Болить таки, мать-перемать, — повертався час від часу з боку на бік Петро, в якого рука догнивала. — Та як з госпіталя вийду, перемать у печінку і селезінку, за кожну краплину своєї крові зрубаю голову бусурманську. Дорогою їм стане кров росіянина...

Не стримався врешті Максим.

— А білоруса, тезки мого із Гродна, що за тобою лежить, хіба дешевша?

Повернувшись той у Максима бік білки очей, що світлішими ще, видавалося, стали від шпитального повітря на тлі посірілого зіжмаканого обличчя:

— Нема тепер білоруса чи малороса, росіяни є тільки, один народ.

— І де ж таке вичитав чи почув?

— Та не вичитав, бо неграмотний. Але батюшка перед відправкою на війну імператорське слово нам переказував, скрізь, мовляв, наші брати-росіяни, і в Туреччині також, досі як отченаш пам'ятаю: «Единственным братьям нашим в областях Турции. По воле государя императора Российское христолюбивое воинство ступает в обитаемый вами край не с целью завоеваний, но с крестом в руках, на защиту вашего поруганного существования неистовыми врагами. Да поможет нам Господь...»

— І оце ти з крестом у руках аж сюди дійшов? А я думав з шаблюкою, — щось під'юджило Максима, не стримався.

Ображений Петро тільки фуркнув і відвернувся, навіть «печінки-селезінки» з химерними вивертами та викрутасами цього разу не вихопилися.

Справді, подумалося Максимові, вже не тільки українців для отакого затурканого чоловіка не стало, а й білорусидесь вивітрилися, бо ще коли-то закрили Полоцьку академію, дітям білорусів й литовців заборонили навчатися в зарубіжних університетах, після повстання тридцять першого року, його повстання, Віленський університет теж закритий, а через чотири роки по тому імператорським указом в усіх білоруських навчальних закладах введено викладання лише російською мовою.

Днів через десять Максим трішки було оклигав. Випросився у лікарів і на тутешньому базарі віднайшов необхідні трави, а яких бракувало, то брав на свій розсуд схожі. Лікар не боронив йому з травами корогодити, однаково медикаментів катма, та все ж застеріг:

— Можеш бавитися. Але отруїш кого — під суд.

Ще через кілька днів відчув Максим з подивом апетит, бо досі страву жував, як торішню соломку, одноколірний, зеленкуватий довкола світ набирив властивих кольорів та

відтінків, верталося узвичаєне життя, і те поступове та непомітне позірне повернення теплило душу; хіба сусід Петро дратував постійним бурчанням, погрозами пекельними бусурманам та завченим напам'ять, очевидно, від свого приходського священика:

— Ми — народ-богоносець...

Він чимось нагадував Максимові старого ворона Карпа, що подавно жив у його батьківському саду, такий же чорнявий з вилиском, із зіжмаканим та розкувійодженим пір'ям по забіяцьких своїх походеньках, тільки в Карпа на пір'ї аж фіолетовий вилиск, а в Петра тютюною жовтизною вуса відсвічували. Улюбленою воронячою забавкою було влітку, як відчинять на кухні вікно від задухи, щось поцупити зі столу, пригребти швиденько в траві і всістися гонорово на гілці: він тут, мовляв, ні до чого.

— Вкрав, і не соромно? — совістив часом птаху Максим.

— Крав?! — відказував Карпо, обурено задираючи чорного дзьоба, бо як же сміють наклеп наводити на його, безневинного.

І тепер, як казав Петро без пам'яті завчене: «Моска — третій Рим, а четвертому вже не бути», то згадувався мимоволі на яблуневій гілці розкомшаний птах з перекотистим і горластим «р» в тому «третьому Римі».

Як же так повелося на світі, не раз міркував Максим, що люд, який сам з рабства не вилупився, балакає про чиєсь там визволення, своя земля дичавіє, але ж таки чужої бодай жменями хапну; як же так, розкидав думками, людина доброю ж родиться, з душею світлою і невинною, цяточки темної крізь окуляри найтовщі на ній не знайти, та душа потім умудриться геть виквацятися, іржею пожадливості заразитися, як же так? Як повернути пам'ять людську до того найпершого стану, незлобивого, невимараного та зачовганого, не припалого

гіркою пилюгою заздрості, — вернула колись же пам'ять бабця Горпина сусідському парубкові, якого поносив сха-рапуджений і навіжений кінь? А може, і йому, Максимові, понишпоривши і покопирсашись в далеких призабутих роках, мов у старій коморі, спробувати згадати той давній Горпинин рецепт і повернути Петрову пам'ять назад, в незлобиву і світлу пору, дійсне ж навіки-бо: «Будьте, як діти...»

А якщо справді таки Максим візьметься?

34

Щоранку, виходячи з будинку на прохолодне перед-зимне повітря, Чайковський мимоволі кидав погляд в той бік, де його Гальчинці, той край, в якому велике місто Київ зовсім недалеко від Овруча... І не раз спадали на гадку рядки із «Закону Божого, книги буття українського народу», вельми істотного для нього документа, який дійшов до Міхала через кирило-мефодіївця Миколу Савича.

«І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою...

І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпоновала собі козацтво, есть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других...»

Його козацтво, набігала думка Чайковському, вже зуміло показати у ділі себе, навіть такий, більш ніж стриманий чоловік у ставленні до його вояк, і вже зовсім чомусь недружелюбний до самого Садика-паші, як англійський полковник Сімонс, змушений був доповідати у Лондон:

«Щоб судити про козаків Садика-паші, треба їх бачити у бою — на полі битви показали себе наочно, чого вони варті. Цілісінький день кільканадцять ескадронів російських гусарів, шість сотень донських козаків були атако-

вані, прогнані і утримувані лише чотирма сотнями козаків регулярних і трьома нерегулярних».

І вже знову в одному з наступних рапортів:

«То є довершена кавалерія в Садика-паші...»

Що ж вартує твоя, пане полковнику, думав Чайковський, така добра оцінка нашого козацтва, коли зараз ти тішиш лише обіцянками, що Прут зможемо перейти колись там.

Зрештою, чого картати Сімонса, все вирішуватимуть у Букінгемському та Версальському палацах.

Проте, як би там не поверталися думки в мізках лондонських чи паризьких політиків, має здійснитися писане у «Законі Божому»: «Лежить в могилі Україна, але не вмерла... Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа...»

Чайковський при тому несподівано подумки посміхнувся: доводилося йому чувати легенди, що насправді автором «Закону Божого» був він сам, Костомаров лише переклав з польської українською, висловивши частину в іншій, власній редакції; і начебто Костомаров не тільки на допитах із зрозумілих причин таке говорив, а й пізніше підтверджував, як нічого йому вже не загрожувало.

Тими часами Чайковський нудився, вимушена зараз тимчасова бездіяльність дратувала його, хоч розумів він прекрасно наміри європейських союзників: всі сили зосередити на Кримові. Як і розумів, що одна присутність козацьких частин Садика-паші у прикордонні зв'язує, за даними розвідки, близько п'ятдесяти тисяч військ російської імперії.

В очікуванні подій і практичних рішень у листи до Людвіги Снядецької кладе Чайковський сумовиті рядки.

«27 лист., Максимені.

У нас зимно, вітер степовий мете над всохлими травами, кричуть круки, виють вовки. Нашим українським повітрям пахне...

Як сказав мені Сімонс, ми не повинні зараз іти за Прут, а маємо чекати весни. Поляків бояться!»

«2 грудня, 1854 р., Максимені.

Сніг сипле, ані світу Божого не видно. Завірюха, і собаку не вигнати на вулицю, а нам кажуть приїжджати в Браїлу на бал, який дає місто на честь маршалка — приготував собі мундир козацький, той самий, у якому служив у 1831 році, і в ньому піду, проклинаючи тих гультьяїв бездіяльних, які сили і здоров'я людини тратять на абищо, боронячи йти за Прут...»

«Браїла, 3 грудня.

Ідемо на бал, я цілковито виглядаю, мов би все ще поручик кавалерії волинської, той же мундир, от тільки борода сива, зморшки і старість — скільки то літ минуло! І все ще не можна напоїти коней у Тетереві... Ті англійці торгують кров'ю людською, а Польщі не хочуть і не хочуть, не хочуть...»

«7 грудня, Максимені.

Коли б Туреччина мала більше відваги, а мене призначила командувачем окупаційними військами, то ні Захід не був посоромлений, ні Туреччина — дав би собі раду з австріяками, був би над Прутом, а може, й по той бік його.

Моя найдорожча, посилаю тобі з-над Пруту лілії водняні, останній цвіт їх ще сніги не присипали...»

Тихо збулькувало вариво в казанкові, що стояв на легкому вогні, навіть не вогні, а жарові, над яким хіба зрідка пробіжить жовтавий племінчик — Максим таки не відрікся від задумки приготувати ліки Петрові. Навіть захопився в душі тою задумкою, і не стільки від цілковитого шпитального безділля, хоча дійсно нікуди себе подіти довгими і занудними днями, захопився самим ходом міркувань. Справді, якщо бабці Горпині з поміччю відвару трав та молитви якось вдалося минути смугу безпам'ятства в того сусідського парубка, як через переоране, чорне і голе поле вийти на незайманий переліг, то чому не спробувати піти далі, вглиб крізь роки, до того стану, коли душа людська була ще безвинна й безгрішна... Зазнайкуватий людський розум може єхидно всміхатися, що то неможливо, сучасна наука про те нічого не набалакала, але що таке та наука сучасна? Чи не є вона близькозорою вельми, напівсліпцем, що бачить лише під носом, те, що понюхати можна, а як спробує глянути далі без окулярів, то їй розпливається все в імлі сірій та безпросвітній? Що знає вона про людське тіло, а тим паче — розум, ще більше — душу людську, загадку вічну, непізнану і нерозгадану; також невідомо, чи їй дозволено душу ту пізнавати... Скільки-бо разів вже у житті траплялося і ще буде траплятися, коли бородаті вчені кричали переполохано: гвалт, то неможливо, а дивись, через століття чи навіть через ближчі роки неможливе і нереальне ставало очевидною дійсністю...

Гортав про себе ті думки Максим, сидячи на шпитальному подвір'ї біля вогнища з казанком, і краєм ока дивився, як біля нього кучкуються кілька хворих та все

приношуються — за тим давнім напівзабутим рецептом він повинен додавати до варива вина червоного трішки.

— Водочкой пахнет, — врешті не стримався найближчий, одноногий солдат, обачненько переставляючи ближче свої костурі та підшморгуючи спрагло приплюснутим носом.

— Пранці дістав від туркені, мазь наказали варити, — не повертаючи голови, мовив зажурений Максим. — А інший лікар свистить, що то сифіліс...

Так само обачненько костурі переставилися крок назад, і більше охочих приношуватися та варивом його цікавитися вже не траплялося.

Як біля малої дитини тепер мав клопіт Максим з сусідом: тричі на день годував його з ложечки приготовленим варивом.

— Ти б не з ложечки, ліпше півмиски хоча б налив, — не боронився сусіда, облизуючи прокурені вуса.

Через кілька днів прокинувся вранці Петро якийсь чи то знічений, чи то збентежений, покругився було з боку на бік:

— Занудився я, певно, за домом... Дві ночі підряд сниться один і той же сон. Наче я знову малий, дитиною став, і біжу доріжкою знайомою повз сусідську садибу, повз старезну напівусохлу тополю, а поруч луг так лататтям цвіте, такий барвистий, геть як у ті далекі роки, і сонце таке яскраве над головою... А я заплющу очі: от і нема ніякого світу, розплющу знову — є світ, знову заплющив, і знову нема...

— Філософом стати, Петре, могла б доля тобі судити, — засміявся Максим, думаючи про своє.

— Хві-ло-соф, — з немалим трудом перекидав незнайоме слово язиком, мов чималого камінця у роті, — міг калікою тут без руки лишитися, ото вже косар би був...

Ще через кілька днів розбудив Максима сусід, не вельми церемонно трясучи за плече:

— Слухай, ти щось тямиш у снах, ти ж, здається, грамотний трішки?

— Ну, — мукнув Максим, аж ніяк не потішений такою сусідською делікатністю.

— Сниться мені оце, що я вмю літати... Отакий, як зараз, я чоловік, не птаха яка там з пір'ям, а легко, без натуги найменшої, злітаю і пливу понад землю, понад полем і річкою звивистою... І то так просто, навіть літати інших навчаю, а вони все падають на початках. Я кажу їм, треба впевнитися в собі, треба вірити — і ти літатимеш залюбки... Слухай, ти ж, мабуть, вчений, що значить той сон?

— Відчепись, — буркнув Максим з напівпросоння, — видужуєш, певно. А вірити справді треба.

Вже перед випискою зі шпиталю якогось ранку сидів Петро смутний і довго навіть не відзивався, тож навіть Максим, не вельми охочий до балачок в цьому закладі, де одна біда людська тут замешкала, не витримав:

— Погіршало щось чи як?

— Щось таке діється зі мною, — підняв очі сусід з-під важких олов'яних повік і роззирнувся, як роззирається людина на роздоріжжі, ще вагаючись яку вибрати йому до рогу. — Снилось мені, що іду пустелею, під цим сонцем пекучим, по розпеченій землі, але не знаю, куди... І ось просто серед пісків назустріч мені чоловік, весь у чорному, наче чернець.

«Навіщо ти є?» — питає дивне таке, чого в мене зроду-віку ніхто не питав.

А я можу тільки плечима знизати.

«Де дорога твоя?» — далі питає чернець, ніби чимось я перед ним завинив.

«Та не знаю, — кажу, — мене послав мій імператор, ще священник слова його переказував, аби йшли з хрестом у руках православний люд рятувати».

Довго дивився на мене мовчки чернець.

«Такі-бо фальшиві апостоли, — врешті мовив, — лукаві робітники, що підробляються на Христових апостолів.

І не дивно, бо сам сатана прикидається ангелом світла!

Отож, невелика це річ, якщо й слуги його прикидаються слугами правди. Буде їхній кінець згідно з учинками їхніми!»

Максим впізнавав ті слова, хай і не завжди точно передані, слова з другого послання апостола Павла до коринфян, він здогадувався, що в душі у Петра щось діється, чого пояснити не зміг би сповна.

— Не мені ті слова тлумачити, — тільки й сказав.

Їх виписали разом наступного ранку і скерували обох у піхотний батальйон.

36

Пізній неочікуваний грім так би не здивував, блискавиця над засніженими тутешніми степовими просторами, як негадане розпорядження про виведення військ Садикапаші з-над Пруту.

«Що то за дурість, що то за сором, яка ганьба, — не просто лягали на папір рядки листа Чайковського до Людвіги Снядецької, вони криком кричали ті рядки, обуренням і невимовним розпачем. — То якийсь особливий і химерний талант треба мати, аби здобуток політичний і стратегічний так бездарно змарнувати і загубити. Звістка ця з ніг мене зовсім звалила, наче вмерлим почувався цілісінський день, хіба різкий біль в голові децю обривав ту німіч...»

Вже наступного дня розвідка доповідала: перших двадцять тисяч з п'ятидесяти російського війська, що зв'язувала над Прутом армія Чайковського, знімаються з позицій і лаштуються до маршу у Крим. Чим же думали, якою частиною тіла, англійські та французькі політики, таким робом собі на шкоду підсилюючи там армії імператора Миколи I? Мало того, розвідка поклала Садикові на стіл також детальний план: слідом за першими двадцятьма тисячами невідкладно передбачається вимаршування в ті краї вже другого корпусу під началом Панютіна. Знову польська й козацька справа в тих політичних шахістів зведена до ціни пішака — і ним можна пожертвувати, коли заманеться...

Він так мріяв мусульманські коні його кавалерії напоїти колись в Горині і Тетереві, в нього й крихти мізерної, меншої зерня мачиноного, крихти сумнівів в душі не було: досить в Україну вступити, як там спалахне повстання.

Непереливки було б, напевно, отаманові Чайці, якби не плече його вірних і незрадливих друзів, та ще Людвіги. Ленор у листі сварив і просив: «Пануй над собою і не бери так близько все до душі: будь холодним, не май до тих надто багато серця, хто його позбавлений, будь спокійний, суворий, не дай власного серця, як хвилю, у камінь розбити...»

Нещастя почало сипатися на голову Садика-паші за нещастям — виведення козацького війська з молдавських степів відбулося не без відчутних втрат. Під час переправи через Дунай росіяни вчинили блискавичний напад, в півторагодинному бою загинуло двадцять чотири козаки, а поранений капітан Гарчинський потрапив в полон. В Чайковського залишилася підозра, і він ніяк позбутись її, що той напад був ретельно спланований росіянами спільно з австрійським командуванням.

Вояки Чайковського йшли на Добруджу, вкотре спалену і понищену, йшли без жоднісінької помочі амуніцією — навіть інструкцій найменших від командування не поступало. Але він має вистояти, має серце своє стиснути туго у власному кулаці, він запропонує далекоюсяжний план. Той план повинен мати військове і суспільне значення, тут можна відродити Січ, округу цю знову олюднити, зробити її осередком слов'янства. Тут можна дати притулок втікачам з України, полякам, які емігрували в свій час у Францію. Це може бути військове осадництво, опорний військовий пункт. Він знадобиться у найгіршому навіть випадку, якщо б російсько-турецька війна завершилася кращим чи гіршим миром.

Несподівано проект Садика-паші зацікавив Порту, вельми прихильно сприйняв його князь Чарторийський в Парижі. А й справді, міркував князь Адам, що заважає Добруджі стати притулком емігрантам-полякам, що розкидані по всіх європейських кутках і закутках. Знайшли ж собі прихисток тут не так вже й давно останні повстанці нескорені Тадеуша Костюшка, до того ж Добруджа зовсім недалеко від Польщі. Бо ж часом вельми сумна доля бачилася тій еміграції...

16 квітня 1855 року меморіал Чайковського вручається французькому імператорові Наполеонові III під час аудієнції. Імператор, в свою чергу, доброзичливо сприйняв меморіал, дав доручення направити той документ у французьке посольство в Стамбул, наголосивши на його протекції. Але чи знайдуться в лиху воєнну пору потрібні кошти? То ще питання, навіть попри цілком зрозумілу перспективу на майбуття...

Чайковський втомився. І не тільки кожноденною напругою та нерідко ризиком для життя, просто розв'язок справи, задля якої клопочеться, весь час так близько зда-

ється, як у пустельному мареві берег озера на виднокраї... Та проходиш версту і другу, і третю, а той берег так само далеко.

Звісно, він міг би своє особисте життя у турецьких краях куди зручніше та комфортніше влаштувати. Коли б думав про кар'єру, то міг би злетіти високо — ще й при султана приязному і щирому до нього ставленні. Он, для прикладу, дезертир із австрійського війська хорват Міхал Латаш — не так вже й багато часу минуло, як став одним із очільників турецької армії, знаний тепер і шанований Омер-паша. Земляк твій Косцельсьтький успішно тут робить кар'єру, і ніхто йому й слова кривого за те.

Ні, Міхале, думав він, не випадає ніяк тобі розм'якнути, розкиснути і розкваситися, втома й депресія минуть, і ти знову затиснеш серце в кулак і йтимеш, скільки тобі написано і відміряно, ти мусульманство приймав задля козацької справи, а не для кар'єри чи інших шкірних набутків. Бо таки маєш, як мріяв у дитинстві, на землю свою принести бодай частинку отого алатир-каменя, про якого оповідав сивий кобзар Левко — каменя, з-під якого б'ють цілющі джерела, росте вічне Дерево життя, горить Вічний вогонь, каменя, на якому перепочивав натомлений Христос зі своїми апостолами...

37

Трапляється інколи, що життя, мов схарапуджений кінь, несе тебе в санях засніженим полем, і раптом, наляканий чимось, рвучко в безпам'ятстві той кінь забирає убік; то немалої сили потрібно і вправності в якусь мить, аби втриматися, не вилетіти і не лишитися серед снігів, серед тої білої лиховерті...

Військо Садика-паші спершу перекинути хотіли взагалі десь в азійські краї, згодом в далеких палацах переінакшили. Полк Чайковського опиняється в Слівені, на болгарській землі.

Смерть, звісно, не має звички в паспорті зазирати, та чомусь кривий прижмур її очей спиняється на найліпших — захворів перед тим на холеру Адам Міцкевич і згас, як свіча на сирому протязі, у кілька днів — і душу Міхалові стисло, мов холоднісінькими лещатами, такими холодними, аж іній на них виступав.

Тепер міцно хворіла Людвіга.

«Я, бідний козак з України, — писав їй Міхал з доріг, — служив волі Божій серцем, йшов життям з поміччю твого натхнення, хоч те серце часами якесь занудне й засмучене, надміру інколи нетерпляче, але далі йтиму, доки Бог з нами і тебе береже. Хай же Бог дасть здоров'я тобі задля мене, а мені хай дозволить, щоби діяв так у житті, аби була тому рада».

Синів своїх Чайковський забрав з Парижа до себе. Як уже буде близький мій кінець, мізкував собі подумки, то мають справу мою заступити сини. Тут, у Туреччині, хай би лишився молодший, а в Україну, в козаччину, старшенький піде, то логічно, напевно, бо молодший за натурою більше дипломат, а старший є викапанним козаком. От тільки шлях від простого офіцера до генерала не вельми близький...

На військових навчаннях та парадах, на які прибував охоче молодий султан, генерал Садик-паша наперед дбав, аби сини могли показати свою вправність та військову вичку. Султан Абдул-Азіз прихильно ставився до формації генерала Садика, навіть один козачий ескадрон в свою свиту забрав.

Щоб не одним днем жити і мати завтра опору, Чайков-

ський налагоджує в себе підготовку майбутніх командирів, створює підофіцерську школу — і син Владислав стає директором тієї школи.

...Мати в дитинстві якось оповідала малому Міхалові про чорну блискавку, крий Боже, її побачити, навіть зле, як приснитися. Чорна блискавка цього разу не снилась Чайковському, вона змигнула беззвучно над ним, сліпучо-чорний розчерк кресонув на все небо над головою, кривулястим гіллям розщеплювався — померла Людвіга. І чи не останніми були її слова:

— Дружина і мати справу чоловіка чи сина шанувати повинні навіть більше, аніж його самого...

«Втратив усе, — писатиме Міхал другові, — все, що мав найдорожчого в світі: раду, втіху, товариство у праці й мо-золях двадцятирічних... Був при ній у хвили останній — Бог не судив нам померти разом».

Він поховає її на землі, що домігся від турецького уряду для люду краю свого, на околиці колонії Адампіль, він дого ходитиме схилами Алем-дагу, доки вибере місце — звідти видно і Чорне море, за яким десь там його край, і море Мармурове, поблизу якого доля судила прожити стільки років. А на дорогому кам'яному надгробку розпорядився викарбувати ім'я та герби Литви, України і Польщі, яким служила, не надаючи комусь переваги, його Людвіга...

А чорна блискавка як змигнула, як спалахнула вперше, то вже не пропала, тільки час від часу вона креслила над головою розмашисті кривуляки: коли помер сераскир Аліпаша, то його наступник на справу Чайки подивився як на пройдений шлях, навіть радив полякам скористатися з петербурзької амністії і замиритися з Росією. З усіх державних посад та постів почали усувати земляків Чайковського, молодший син також втратив титул султанового ад'ютанта, а старшому взагалі у службі відмовили.

Сторожко і обачно, наче боялися навпомацки наразитися на невидимий гостряк, стало тепер вже російське посольство шукати зближення і контактів з Чайковським — надто великий був вплив отамана Чайки на Балканах, вельми для Петербурга важливих, як не вдасться взяти у спілники, то бодай знейтралізувати — ще коли-бо поговорювали, зважаючи на популярність серед люду того, про можливість й доцільність посадити Чайковського на трон болгарський...

Через третіх осіб вивідувалися погляди нинішні Садика-паші, дізнавалися про його думки щодо можливої революції у Росії, яка б дала непідлеглість Польщі та Україні, навіть раз якось амбасадор Ігнат'єв усміхнувся двозначно, лиш кутиком вуст:

— Певне, гетьманом України лаштується...

Як спадала на думку доля сина Адама, то аж холод у спину брався — Владислав якось житиме, хліба кавалок служба турецька дасть, батько не зміг лише знати, що дослужиться Владислав там до генерала.

Почастіло тепер промацування гадки Чайковського, особливо, як пішов у відставку. Врешті, домігшись із Міхалом зустрічі, гречний і вельми привітний Ігнат'єв мовив йому прямо:

— Як народжений в еміграції, ваш син не матиме в нас, у Росії, жоднісінських перепон. Хай переїжджає, йому в армії імператора гарантований чин, який вислужив у турецькому війську.

Імлистого жовтневого ранку сімдесят першого року відпливав Адам зі Стамбула — і такими ж імлистими були думки його та сподівання: що чекає його в далеких краях, у державі, з якою воював все життя його батько. Не міг знати він, звісно, що колись тут дослужиться до генерала — двоє братів-генералів різних армій, яким доведеться ще немало повоювати між собою...

Самотність тепер дивилася на Чайковського з кожні-сінького кутка спорожнілого дому, в який би не озирнувся бік, вона зустрічалася всюди з поглядом Міхала, була єдиною, хто вітав ранками і проводжав у довгу, частенько таки безсонну ніч, вона озивалась відлунням від кожного найменшого звуку, мов у щойно вибіленій хаті, з якої ви-несені усі пожитки.

Тим часом, амбасадор Ігнат'єв вважав, що зробив лиш половину справи. Натяками віддаленими чи й зовсім прозорими, через третіх осіб давав знати, що російський цар може оголосити Чайковському амністію, що він вартує куди достойнішого життя, ніж тут, зрештою, якби вернувся в імперію, то державне око на просування по службі сина дивилося б куди милостивіше — і те було для Міхала тепер далеко не на останньому місці.

Крапля з часом камінь точить і таки доточила вихоло-нулу вже, скам'янілу душу Чайковського, а останньою тією краплиною стала красуня-гречанка Ірена, сім'я якої приятелювала з Ігнат'євим і яку Міхал взяв у дім, аби було до кого хіба одізнатися: пішов ще Чайковський поклонитися ігуменові монастиря, з ченцями попрощатися — і тільки тричі перехрестився на дорогу.

Протяжно гудів пароплав грудневого дня сімдесят дру-гого року, Чайковського пароплав, що підходив до при-чалу Одеси.

38

Максима з Петром направили в один батальйон, і вже через день починався наступ.

Обличчя Петра було навіть сіріше, аніж досі у шпиталі, ще більше зім'яте й розгублене, немов припале пилюкою

придорожньою, зморшки відтінялись різкіше і видавалися глибшими, та й весь він почувався в'ялим, побитим й зіжмаканим, як обмолочений сніп.

— Боже, ще не траплялося ніколи такого зі мною, — впівголоса поскаржився Максимові. — І чого ж воно так, чого я маю їти убивати того, кого й в очі не бачив зроду, хто ні доброго, ані злого мені й на макове зерня не вчинив? А не буду вбивати, то свої мають вбити мене...

Не було на те ради-поради в Максима, а якби й була, то надто довгою вийшла б розмова, не стачило б часу; тож міг тільки зараз плечима знизати.

Сипонув лункий дріб барабанів, вишикуваний у шеренгу російський батальйон, наїжачившись багнетами, рушив назустріч супротивнику, все ближче чужі ряди, ось вже чітко розрізнити можна обличчя; струсонULO повітря гучне «ура» і зіткнулись шеренги...

Краєм ока Максим дививсь на Петра, що просто ішов, не вириваючись із ряду й тримаючи якомсь незграбно рушницю, немов коцюбу; те тривало доти, поки їх офіцер не полоснув шаблею по обличчю найближчого супротивника — дістав його, певно, на повну силу руки, бо лице те, немов гарбуз, надвоє розскочилося і кров залляла всеньке його.

В одну хвилию побачив Максим раптову зміну в Петрові, на очах став іншим він чоловіком. «Кров, — жахнув здогад Максима. — Від крові ще тоді, у випадку з сусідським парубком, Горпина застерігала, Петро знову побачив її. Пропала ж праця моя...» Зморшки на Петровому лиці враз випрямилися — і набрало воно кам'янистого вигляду, туго налилися червоні прожилки білків очей, видавалося, від раптової злоби піднімалося і щетинилося волосся на голові, як в смертельно нажаханого хижака; він, що досі мовчав, і собі закричав «ура» — той викрик був якимось утробним, «у-ра-а-а» переходило в завивання, як оте го-

лодне і тоскне в засніженому лісі серед зими, від нього стигла кров і стовпіло раптово все тіло, будило невоситиму і спраглу жадобу чужої крові і смерті.

Над Максимом гриміли постріли, затяте і остервеніле «у-ра-а» то притихало, то знову перекочувалося з краю у край місцем битви, а Максима попри те не полишала нав'язлива, невідчепна думка: чого ж воно так? Які незнані закони спричинили його невдачу з Петром? Певно, думалося, кров пролита в хвилию одну робить звичайну людину звіром ікластим, вертає раптово в незапам'ятні канібальські часи, певно, в крові, як субстанції, деє прихований таємничий код, що ставить поріг — його переступати зась, то поріг, за яким потойбіч лиш морок безпросвітній, доісторичний, в якому зрідка хіба почувеш рев динозаврів голодний і грізний, за тим порогом ти лишень кілька пудів костей і м'яса, що рухається, скавучить і невоситиму спрагу вічно не може втолити; потойбіч того порога ти просто бездушна твар.

Переступаючи через щойно вбитого, Максим раптом спіткнувся і впав, але підніматися він вже не збирався. «Що буде, те й буде, — думав з напівзаплющеними очима. — Як не доб'ють після всього, то подамся якимось до козацького полку».

Через нього переступали й топталися по ньому, він тільки напружувався щомоці, аби витримати й не зойкнути, вічністю видавався той час, доки з російського боку не засурмили врешті «відбій», певно, невдалій атаці.

Як сутенітиме, він почне пробиратися до Чайковського. Але вже твердо для себе вирішив, що лишатися там не буде — знову палахкотить Україна, та й не переставала вона ніколи, мабуть, тим полум'ям палахкотіти. Почув випадкову розмову двох лікарів, один з них був родом, мабуть, зі Сквири, бо часто містечко те називалося.

Писали йому домашні, що збунтувався люд, і то не в одному селі чи місті, тих вогнищ тліло-тліло хіба п'ятдесят та ще й з гаком, і враз загорілися, охопили щонайменше вісім повітів. Начебто імператор видав маніфест, в якому всі піддані кликалися йти добровільно у військо. Маніфест читано по усіх церквах, але чи то з того, що писаний був він малозрозумілою для сільської людини московською мовою, чи з іншої притичини, але багато хто втямив, що цар кличе вписуватися їх в козаки і йти воювати. Стали люди вимагати від священників, щоби ті приводили їх до присяги, кинулися творити відділи за колишнім зразком — певна річ, роботою на панщині вони тепер не переймалися, бо козак завше був вільним. Коли ж окремі священники стали застерігати, що не так вони зрозуміли імператорський маніфест, то не вірили їм, навіть били й товкли, що правду лукаві попи ховають від люду. Нагрянуло військо по тому, тисячі чоловік і жінок бито різками, тисячі у Сибір погнали... Максим не розчув імен усіх ватажків повстання, добре дослухався тільки прізвищ Швайка, Бзенко, Гайденко — їм вірили люди і йшли за ними.

Звідки ж знати було тим людям з порепаними від плуга й коси руками, такими ж чорними, як земля, яку вони няньчили, звідки ж знати їм про один з перших виступів імператора Миколи I на засіданні Державної Ради:

— Я признаю, що в теперішній час кожна думка про увільнення селян була би злочинним замахом на загальний спокій і на добро держави.

Вельми одна обставина Максима тривожила. Той селянський рух ставав загальнонаціональним, вже й студенти Київського університету сходяться на свої «летючі зібрання», і та молодь, здебільшого не бідацька, долучається до народного спротиву. Тривожив похід селян «у Таврію за волею», — як притишував голос при тих словах лікар зі

Сквири. Ще сади тільки-но розпустилися і на полі льд-ледь починали сіяти, як поміж люду чутка пішла, що цар кличе бажаючих переселитися в кримські степи, кріпаки поміч одержать, матимуть волю і полем наділені будуть. Земляки того лікаря в дорогу почали лаштуватися, реманент і вози лагодять, вельми ж багато люду збирається з Катеринославської, Херсонської, Верхньодніпровської, Бобринецької, Олександрійської і Єлизаветградської губерній. Йтимуть вони всі валками до Перекопу, десятки тисяч нужденного люду — Максим тільки уявив, що може трапитися, як переймуть тих беззбройних наївних селян, що досі нездатні позбавитися віри в царя-батюшку, регулярні війська і як земля вздовж тієї дороги багрянцем раптово вкриється...

Йому туди треба йти, остерегти, а де й заступити, правду полинну людям сказати.

Як впала на землю стрімка південна ніч, став Максим повзком поміж трупів вибиратися, повзком та навкарачки в неблизьку нову дорогу, одне лиш душу його зігрівало, що хоч і манівцями, але то дорога додому.

39

О третій годині ночі лікар Мандт змінював біля ліжка хворого імператора Миколи І лікаря Карелля — імператор лежав із заплющеними очима, тож Карелль ішов до дверей навшпиньки, озираючись про всяк випадок, чи не розбудив хворого необачним порухом.

Але притомлений і невиспаний черговий лікар помилявся, бо хворий не спав. Імператор справді перед тим застудився, ще й понесло, картав він сам себе, легко вдягнути на військовий огляд, до того ж боліло в боку.

Однак імператора не так турбував той бік чи кашель, який час від часу зривав груди, йому куди більше боліла душа. Імператору бачився все, аби лиш заплющив очі, довгий-предовгий стіл, вкритий традиційною для діла такого зеленою скатертиною, і він за тим столом вперше в житті підписує ганебний для себе мир, ставить підпис під актом капітуляції.

Східна війна, Кримська війна програна.

Ця кампанія програна, то для нього було очевидним, що би не набалакували заспокійливого і присолодженого там придворні чи, навпаки, звальювали навперейми провину один на одного генерали. Нічого доброго не станеться навіть від заміни головнокомандувача з Меншикова на Горчакова, то питання лише часу, щоби вулицями Севастополя і не тільки шпацірували патрулі у формі ворожих союзних військ.

Та зелена скатертину на столі капітуляції невідступно мерехтіла перед очима. Навіть як їх заплющував, однаково ненависний колір забарвлював все навкруги: голе в цю пору гілля дерев за вікном було чомусь не чорне чи сіре, а бачилося темно-зеленими, у небі кружляли, негоду віщуючи, зграї зеленкуватих ворон, білі сніги і то йому здавалися зеленкуватими, що доводило до люті.

Як же воно виглядатиме перед підданими, коли під актом капітуляції змушений буде, затиснувши зуби, виводити повний свій титул: «Мы, Божей поспешествующею милостию, Николай I, Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский, Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Польский, Царь Сибирский, Царь Херсонеса Таврического, Государь Псковский и Великий Князь Смоленский, Литовский, Волынский, Подольский и Финляндский, Князь Эстляндский, Лифляндский, Курлян-

дский и Семигальский, Самогитский, Белостокский, Корельский, Тверской, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных; Государь и Великий Князь Новагорода Низовския земли, Черниговский, Рязанский, Полоцкий, Ростовский, Ярославский, Белоозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский, Витебский, Мстиславский и Государь Иверския, Карталинския, Грузинския и Кабардинския земли, Черкасских и Горских Князей и иных наследный Государь и Обладатель, Наследник Норвежский, Герцог Шлезвиг-Голстинский, Стормарнский, Дитмарсенский и Ольденбургский и прочая, и прочая, и прочая».

Він себе подумки бачив за тим зеленим столом, бачив, як титул старанно виводить, стримуючись щомоці, аби не затряслася часом рука, і не може не помічати краєм ока, як стримують так само себе навпроти його вороги, як світиться, попри те, втіха на їхніх лицах і торжество аж сяє, — хіба змінючись на мить погано тамованою посмішкою глузливою.

То навіть не поразка, то — катастрофа, крах.

Імператор, як зачинилися двері за лікарем Кареллем, раптом розплющив очі.

— Ти був мені завжди відданим, — мовив впівголоса, не дивлячись у бік Мандта, а кудись в стелю чи навіть крізь неї, — і з тобою говоритиму цілком відверто. Я помилився десь у цій війні, але не маю ні сили, ані бажання щось змінити чи піти іншою дорогою. Нехай син по моїй смерті зробіть цей поворот, йому простіше якось з ворогами домовитися.

Лікар Мандт раптово відчув, як попри теплий одяг у нього холонуть плечі, бо завертала розмова на неочікувані дороги.

— Ваша величносте, — відказав якомога байдужішим і

заспокійливішим тоном. — Бог дав вам міцне здоров'я, ще є сили і час, аби поправити справу.

— Не лукав, я не здатен і маю зійти зі сцени. — Роздратування імператор не збирався навіть приховувати. — Ти маєш у цьому мені допомогти. Дай мені отруту, тільки таку, аби не вельми вже мучитися. І ще — повинен померти не раптово, не вмить, бо будуть язиками плескати, а десь через пару годин.

— Ваша величносте, таке вчинити мені не дозволить ані професія, ані совість моя, — у Мандта тепер плечі немов інеїм вкрилися.

— Якщо цього не виконаєш — обійдуся без тебе, — різко повернув голову імператор і вколов поглядом. — Пора б вже було знати мене... Тому наказую і прошу в ім'я відданості незмінної виконати мою останню волю. Зрештою навіть злочинця затятого перед стратою останню волю виконують...

— Якщо так ваша величність наказує, — ледве повертав лікар задерев'янілого, зовсім чужого язика, — то зроблю це... Але дозвольте поставити до відома спадкоємця престолу — інакше світитиме мені шибениця. Ніхто не повірить, скажуть, що вас навмисне убито.

— Бути по сказаному тобою. Тільки сперш отрута.

Син довго пробув наодинці з батьком, А як зачинив за собою двері, то пройшов швидким кроком повз Мандта, навіть не повернувши голови, мов повз табуретку, лікар встиг хіба вгледіти піддуге його обличчя, мов його покусали недавно комарі.

З вихололим серцем, до якого приклали добрячий таки шмат льоду, дивився лікар, як синіє обличчя імператора, як судомно ловить ротом повітря і щось силиться вимовити. Та замість слів невиразне белькотіння і хрип; врешті Мандт зумів розібрати:

— Порятуй...

Невимовний біль читався в очах імператора, що жаром незгасимим випікав усі нутрощі, лікар знав, які то страждання, але вже не здатен чимось зарадити: Мандт поспішно відвів свій погляд, аби тільки не бачити тієї муки, благання порятунку чи бодай полегшення, такого благання, що буває хіба в безсловесної тварі перед кончиною.

Імператор то поринав в чорну ніч забуття, то знову вертався до пам'яті і силувався зрозуміти, що він негаразд учинив чи діяв, чому за його цілоденні труди така невдячність людська, така неспівмірна, така велика, що саме життя проти нього повстало?

Взяти хоча б тих же поляків... Заманулося мати свого короля? Ось я, ваш король, найбільша потуга Європи, ніхто краще мене не зможе дати спокій і лад у краї, і не важить, як за те обзиватимуть мене, бо діло насамперед. Нехай гоноровому тому народові не припав до душі у керманичі твій брат, цесаревич Костянтин, і він мусив в одному халаті втікати з Варшави світ за очі. Може, й справді цесаревич дивакуватим вдався... Ще за першого шлюбу він будив жінку о шостій ранку, заставляв її грати на клавесині військовій марші, а сам в барабан гатив. Він то вицілював дружину, то викручував і ламав їй руки, а ще жахав всіх чудернацькими витівками у Мармуровому палаці — полюбляв цесаревич в коридорі його стріляти з гармати, яку заряджав живими щурами.

Але ти ж не Костянтин, ти дарував полякам істинне свято своєї коронації, свято, гідне лише російського імператорського трону.

Таки гарний видався день той, двадцять четвертого травня. Урочисто у місто в'їжджав — їхав попереду міністр імператорського двору, обер-шталмейстер та інший почет Його Величності. Перед Государем Імператором і Царем йшов дивізіон одного з кавалерійських гвардій-

ських полків, міністри рухалися у своїх каретах, верхи їхали церемоніймейстери з жезлами, гоф-фур'єр, потім дванадцять придворних лакеїв пішки йшли, потім дивізіон кавалерійського гвардійського полку, тоді вже комендант варшавський з головним його штабом.

За Государем Імператором і Царем їхала Її Величність Государиня і Цариця у вишуканій парадній кареті, запряженій вісьмома кіньми, кожного з яких вів окремий гайдук. Праворуч від карети був у супроводі обер-егермейстер граф Моден, а ліворуч — шталмейстер Царства Польського. Чотири камер-козаки йшли з обох сторін карети, а за ними — дивізіон кавалерійського гвардійського полку, дами дорожнього пошту Її Імператорської Величності і одна дивізія гвардійської кавалерії.

Коли кортеж наблизився до мосту, що відділяв їх від Варшави, сімдесят один гарматний постріл возвістив місто про наближення Їх Імператорських і Царських Величностей. А як під'їхали до Царського палацу, то гримнув ще сто один гарматний постріл, який мав сповістити всіх варшавців про прибуття Величностей в їхнє місто.

Все найголовніше начальство зібрали в залах палацу, дзвони всіх храмів цілісінький день дзвонили про ту небувалу для поляків радість, а вулиці, вікна й балкони прикрасили багатою оздобою.

Ти зробив усе, аби для Варшави свято істинно незабутнім стало. І коли врешті поклав на голову свою корону, то примас Польщі виголосив гучно: «Віват, король!» — лунали ті слова під склепінням старовинної будівлі так урочисто і лунко...

Мало у відповідь прозвучати дружно «Віват!», та натоість настала раптова тиша, хіба останні відзвуки голосу примаса догулювали між стінами.

Примас повторно гукає: «Віват!» — і знову та ж цілковита тиша, опущені очі в німій непокорі.

Втретє гукає високий душпастир — і знов мовчазний непослух, тиша глухоніма, як в домовині, вже опущеній у могилу і землею на кілька сажнів присипаній.

Отакої зазнав ти вдячності за увагу Імператорської Величності, за дароване варшавцям свято.

Може, хто і дивився кривим оком в твій бік, але заради добра цього розхристаного і до непокори схильного люду ти просто змушений був скасувати сейм, з воєводств зробити губернії, ввести цензуру і закрити Варшавський університет — ти впору те встиг, ти не одному бунтові запобіг і намарне пролитій крові.

За твій клопіт і труд віддяка тепер неабияка — тисячі поляків на Кавказі втікають до горців Шаміля, ще тисячі чомусь забули, що християни вони, з бусурманом турецьким воюють разом супроти царя, християнина православного. Один Міхал Чайковський чого вартує з його голотою з Добруджі і навколишніх всіх країв — теж неабиякий фрукт, ти даруєш йому, ще шмаркатуму, камер-юнкерство імператорське, а він хоче, бач, у генералах турецьких шпацірувати.

То невідомо, що гірше й гіркіше йому тепер допікало — отрута лікаря Мандта, що рвала усе на шматки в животі, чи на життя непростима образа за людську невдячність.

— По-ря-туй... — благали востанне лиш очі, що вкривала смертна поволока, очі загнаного і затравленого, кривдженого без суду і присуду.

Лікар міг тільки руками розвести, проти того добра, що прийняв імператор, не існувало рятунку; зрештою, Мандт не міг говорити навіть, він був весь порожній, бо не тільки слова, а й думки геть вивітрилися з голови — хіба тільки лишилася гадка про його особистий вибір: шибениця на площі чи просто подушкою тихцем задущать?

У надвечір'я Чайковський в'їжджав у Київ. На майже нечутному вітрі навскоси падав тихий, такий делікатний сніг, спадав на вже до того вкриті ним вулиці, на старовинні будівлі і крони дерев, і м'яке світло розливалось навкруги: Міхал не міг навіть сказати, чи то був відсвіт ще не припалих попелом з димарів незайманих досі білих снігів, чи світилася сама душа цього доброго міста, світилася під лункий передзвін храмових дзвонів, що на вечірню молитву кликали. Мій милий Києве, защеміло Чайковському, я ж не був на твоїх майданах і вулицях вже п'ятий десяток літ, ти снівся не раз, навіть в осінній імлі Стамбул видавався мені так на тебе схожим... Тут мої друзі лишились, посивілі досі, а кого вже нема, то діти або рідня — зустрітись кортить, побачитися, оповісти пережите, в тебе ж є стількома поділитись думками, пройденим, вимученим і зболеним.

Тобі вистачило, Міхале, кілька днів, щоб минув той перший і млосний щем, а защеміло серце по іншому...

Ніхто твого кроку не зрозумів, ніхто тебе приязно не зустрів і ніхто не прийняв. У публічному місці чи в домі генерал-губернатора київські поляки навмисне відверталися або проходили мимо, наче повз бездушну якусь мармурову колону — один Крижанівський не відмовив у домі, та й то тільки тому, що жінка його тобі недалеко родичка. Хіба селяни з Гальчинців приїхали привітати, були то сини тих, що знали колись тебе, і пам'ять перейшла у покоління подальше — нічого в дарунок вони не взяли, не схотіли, їм досить було тебе лиш побачити.

Листи і нотатки твої до майбутніх творів втрапили на завжди в руки поліції чи втопилися в архівах царського мі-

ністерства закордонних справ, теперішню кореспонденцію маєш пред'являти спершу чемно начальникові жандармського управління в Києві полковникові Павлову, на будь-який виїзд з міста наперед мусиш отримати дозвіл тутешньої жандармерії.

Отож, мій добрий Києве, який для мене ніколи не був чужим, чужим я став для громади польської в місті, бо не зрозуміла вона мого прийняття мусульманства задля справи великої і вже зовсім не сприйняла моєї прихильності зараз до православ'я, отож тепер, Києве, шукатиму прихисток собі деінде, маюток невеличкий куплю. Та от притичина, в рідному краї зась, полякам царем заборонено селитися на Правобережжі, подамся хіба за Дніпро.

Нарадили тобі маюток в губернії Чернігівській, повіті Остерському, у селі Борки над рікою Остер. Поодалік голловного тракту, в місцевості низинній та болотистій, земелька таки дешевша, і за фільварок та дім менше платити. І вже було трішки відтанула напівусохла душа, як Остер та Десна по весні, клопоти земні та цілоденні при-тлумили образу київську і не тільки її. Треба друзів, насамперед Вербицького, попросити прислати саджанців, ось там має персик рости, ось там — вишні і яблуні, а ще квітів насіння нехай пришлють, де б не був він на землі, а квіти саджатиме, буде з ним завше грядочка чепурна — зватимуть грядку ту іменем козака Нечая.

Ти маєш стати справжнім земельним осадником, поле має родити, хай і пісне воно поки, сад з роками почне під-ростати. Господарство на ноги нехай піднімається, півні досвітком кукурікатимуть, гортанно клекотатимуть вдень індіки. Рушниці потрібно купити, сусідів з садіб найближчих на полювання обов'язково запрошувати. «А рушниці мені, — писатимеш, — прислати за адресою тепер вже генерала Павлова, начальника жандармерії Києва і гу-

бернії, для передачі Міхалові Чайковському, відставному генерал-лейтенантові».

Гримнула знову російсько-турецька війна, відлуння про початок її, як водиться, докотилося сюди із запізненням. Турецьке посольство кличе тебе, свого генерала, на службу, хоч ти вже по інший бік фронту. Твій вірний товариш, колись капітан драгунів і твій ординарець Адам Морозович, не вагається ні на мить:

— Їдьмо, не відкладаючи. Тут, генерале, рушниці на зайця невільно купити, а там нас вважатимуть за людей. Я приготую нелегальний перехід через кордон, бо паспорта нам уряд російський, звісно, не дасть.

— Я вже сили не маю, — почує у відповідь Морозович. — На цій самій землі, між Остером і Десною, колись Кирило Розумовській з пастуха індиків став гетьманом козаків. А мені, певно, суджено з полководця козацького стати пастухом індичим.

Турецьке посольство небавом прислало повідомлення про викреслення Садика-паші зі списку генералітету цієї держави.

Та не все лихо вичерпалося ще на твою голову, там на денці лишилося трішки. Серпневого дня сімдесят восьмого року ти писатимеш Вербицькому: «Пожежа знищила все моє розбудоване господарство. Весь реманент рільничий, склади, весь збір зерна і заготовлене сіно — до щенту. Не можу сподіватися ні найменшої допомоги від поляків... Тим часом, повідомляють мені з Києва, що звістка про біду викликала немало радість поміж моїх земляків — на громадських обідах з приводу того нещастя виголошують тости. Так йому й треба, кажуть, нехай Росія Чайковському тепер допомагає, хай помре з голоду, холоду і нужди. В той самий же час прийшла звістка про смерть князя Сапіги, який управляв польськими коштами в 1863

році, а потім австрійськими залізницями і залишив по собі мільйони. Польська земля вся в жалобі, в усіх костелах молитви правляться за душу великого патріота».

Отож, від громади з-за кордону Чайковському також не випадає чекати помочі. На додачу гречанка Ірена на очах закрутила, навіть не криючись, з якимось Янковським роман — і життя зовсім стало нестерпним. З нерозлучним впродовж років Адамом Морозовичем перебирається він на віддалей хутір Пархимів, в закинуту хатину, чи, швидше, халупу, де все господарство доведеться почати з нуля...

Життя щоразу тугіше затягувало свій хитромудрий вузол. Викресливши Садика-пашу зі списку свого генералітету, турецький уряд, природно, перестав одночасно виплачувати йому пенсію. Земля поміж боліт і мочарів не родила, твори Чайковського видавець Брокгауз відмовився надалі друкувати... Але Міхал ні на кого не ображався, його сиві літа казали йому, що годі сподіватися на людську вдячність, та й не заради неї він ішов крізь ті непрості минулі роки; зрештою, Міхалові вже траплялося пізнати сповна ту вдячність. Як померла Людвіга, то в колонії Адампіль, в розбудову якої вкладав усю душу і власну маєтність, спершу дорогі земляки не давали навіть землі на могилу й капличку, все боялися, аби знака якогось там не було мусульманського чи просто турецького — ще доводити мав він, що дружина його весь обряд католицький перед смертю здійснила, і від хреста на могилі теж відмовлятися ніхто не збирається.

Господарювати в Пархимові не судилося довго — на початку зими, вже морозно було й вітряно, вертався Морозович з фурую дерева з лісу, змерз і зазнав нападу серця. Поховав його Міхал під вікном хатини, аби нерозлучний товариш і далі був поряд.

Січневої ночі він писав до п'ятої ранку. Лягали в холодній тиші на папір його думки, його пережиті, пройдені ним такими непростими, часто звивистими, покрученими і заплутаними стежками. Але як і повісті свої, він не хотів би якось по-іншому власне життя переписувати, таку вже природа йому дарувала вдачу. «Де народився, там знадобився, — казав він колись зарозумілому і надмір гоноровому графові Замойському, — справі козацькій, доки сила, справно служив. Судилося на віку потримати шаблю за вашу і нашу свободу, за вправну ту шаблю не соромно, не випадає соромитися також за військо своє — воно не втікало з поля, сумно лишень, що те військо частенько хитромудрі й лукаві політики до діла не допускали».

А ще тішило Міхала, що не помилився тоді, коли на європейському конгресі робив доповідь про вплив козаччини на літературу Сходу і Півдня старого континенту. Він під оплески вже завершальні казав, що той вплив лишень більшатиме з часом. Тепер сюди, в глушину чернігівську, заїжджають хіба вполювати схимника-глухаря чи потішитися тетеровим токовищем навесні, сюди пошта доходить з немалим запізненням, та ще й часу чималенько губиться, доки пальчики поліції її перелапують. І все ж йому добре відомо було з книг та листування з друзями, що вже давненько гуляє Європою книга *Die poetische Ukraine* — «Поетична Україна», збірник пісень народних, вже Шевченко хорватами і французами перекладається, Проспер Меріме видав гарну розвідку «Козаки України та їх останні гетьмани», у Флоренції, у вісімнадцятитомній «Історії всесвітньої літератури» цілий розділ присвячений літературі українській та театрові, твори Марка Вовчок дивовижних пригод зазнають — то їх перекладають французькою, то знов з того перекладу вертаються на його козаччину мовою оригіналу.

Вельми потішила його американська письменниця Тальві, батько її якось професорував у Харківському університеті, — перекладала Тальві гарно з української на англійську, от тільки Котляревського возвела чомусь в гетьмани України. Виправить те, нівроку...

Чайковський з тихим теплом у душі згадував сина Адама Міцкевича Владислава, який твори його перекладав французькою, і тепер ті повісті про козаччину гуляють собі на всеєвропейському привіллі...

Ні, він не забрехався тоді на конгресі, коли віщував, що той вплив козацький на літературу й духовність з роками хіба набуватиме сили. І так чисто і світло тепер, у присмерку вже життя, було на душі в Чайковського, як за вікном у безмежних просторах, вкритих незайманими і наївними ще снігами.

Січневої ночі він писав до п'ятої ранку, а тоді неспішно зарядив пістолет і вистрілив собі в груди.

Куля, що обминала його довгі роки на війні, і цього разу обминула серце. Проїшла вона зовсім поряд його, аби жевріло життя до ранку, коли приїде поліція, аби ще здужав прошепотіти два слова: «Життя втомило». І те було правдою. В останній час він ходив лише з костуром, а через поріг переступити було понад силу, то ж обачно тримався він за шалівку — і жовті кола пливли та мерехтіли в старечих, що часто сльозились, очах.

Поховали Чайковського за його заповітом поряд з Морозовичем, під вікном халупи, яку мав ще колись розбудувати — довго, з трудом яму копали, аж іскри кресали об вмерзлу землю.

За зиму обезлюдніла хатина з солом'яною стріхою ще більше під снігом похнюпилася та присіла, протяжно і млосно завивали вітри у нетопленій печі та комині, а журавель біля колодязя зовсім на бік похилився, мов зазирав

на великий шлях, терпляче чекав когось — і не міг дочекатися.

От тільки, диво-предивне, грядка квіткова, названа іменем козака Нечая, мовби й не знала ані лютих морозів, від яких тріскалася і кололася кора молодих яблунь, ані заметілей безпам'ятних, що сліпі цілу зиму вікна мало не до верху було закидала, та грядка якось сама по собі розквітла, чудом таких холодів перезимували житце й календула, маки і мальви, тюльпани і чорнобривці; зголодніла за зиму бджола сідала на квітку, і та прогиналася слухняно й покійно за споконвічним природним звичаєм; ще здалеку пахла грядка, чи то як сонце підіб'ється ген-ген ополудні, або в надвечір'я, як погуляти вийде запаморочлива матіола, мовби й сумніву не було в квітника, що людська рука прополе й догляне ту грядку чи нині, чи вже у літо наступне, будуть однаково повертатися за сонцем суцвіття в нездоланному і неминучому, нестримному і неспинному плині життя.

Поляк з українською групою крові

Кілька уваг про Міхала Чайковського
й про «Отамана Чайку» Івана Корсака

Поляки-українофіли мали нещастя потрапити в «білу пляму». З погляду польської національної історії вони здавалися маргінальними і не вартими уваги; водночас, схоже, вони не належали повністю до українського історичного процесу, принаймні в розумінні істориків народницької школи.

*Іван Лисяк-Рудницький.
Францішек Духінський і його вплив
на українську політичну думку.*

*Не був би сам собою Чайковський, якби навіть звідси дав спокій
Парижеві і Стамбулу задля головної своєї справи — справи Польщі
й України.*

Іван Корсак. Отаман Чайка.

Почну зі спогаду.

Ще 1994 року я прочитав про гурток «українських співробітників» князя Адама Чарторийського, «некоронованого короля польської еміграції». До того гуртка входили по-українському настроєні польські аристократи Францішек Генрик Духінський, Іполіт Терлецький і Міхал Чайковський. Ця тема видалася мені надзвичайно цікавою для українських історичних романів на взір монументального епічного полотна білоруса Володимира Короткевича «Колосся під серпом твоїм».

У двотомнику «Історичних есе» Івана Лисяка-Рудниць-

кого, який мені подарував Петро Яцик у Торонто, докладно «прописано» драматичний життєвий шлях кожного з цієї трійці, яка потрапила в «маргінальне перехрестя польської, української і російської національних історій». Історико-політичні портрети Лисяка-Рудницького читаються як романи, де постає винятково насичена емпірична історична реальність й концептуальна оригінальність. Читаючи їх, маєш справжню інтелектуальну насолоду, що вельми рідко буває при читанні наукових праць.

І польська, й українська історичні науки донедавна демонстративно байдуже ставилися до подій та людей польської меншини Правобережної України, оскільки ті сюжети, за словами Лисяка-Рудницького, не вписуються в перспективу обох національних історій. «А що ми тепер дедали більше наближаємося до територіальної концепції історії України — концепції, згідно з якою українська історія охоплює все, що пов'язане з українською територією, на протиположному вузькоєтноцентричному підході, — ця група (польського населення. — *М.С.*) заслуговує нашої поновної уваги».

Це надзвичайно цікавий феномен: люди подвійної — а поінколи навіть і потрійної — лояльності. І в цій лояльності — українофільські симпатії поляків, часто продиктовані територіальним патріотизмом, на якому так виразно наголошував В'ячеслав Липинський. Не випадково ж виникла навіть літературна школа, в якій поляки намагалися писати мовою українського простолюду.

Не чіпатимемо при цій нагоді тему «хлопоманів» (В. Антонович, Т. Рильський, І. Житецький, Б. Познанський...), що одержали своє наймення з руки папараці-шовініста Падалиці. То надзвичайно цікавий матеріал, але там головне має йтися про повернення до свого українського кореня спольщеної української шляхти. То привід для самостійної розмови.

Поговоримо про інші життєві сюжети й інший час. Ки-

нець вісімнадцятого й початок дев'ятнадцятого століття. Та частина Російської імперії, яку ми сьогодні називаємо Україною, а тоді вона поійменовувалася Малоросією. В ній поміж частини польського населення відбуваються цікаві, здавалося б, геть несподівані процеси, про які наша історія — особливо та частина її авторів, яка відзначається народницькою риторикою, — або зовсім не зауважує, або згадує їх вельми глухо й без особливої симпатії.

На значну частину польської молоді, яка народилася й виросла в Україні, відчутно впливала сама епоха з вітрами романтизму, що гуляли чи не по всій Європі. Кінець вісімнадцятого й початок дев'ятнадцятого століть — це час пошуку високих ідеалів, час поривання на котурни, час високих слів та ефектних жестів, час розкритих за спиною плащів та крислатих капелюхів, із-під яких палахкотіли гарячковиті погляди молодих ідеалістів, що заповзлися метою переінакшити світ. Це було справді численне плем'я, що мало своїх яскравих представників у різних країнах світу: ідеалісти й авантюристи, революціонери й філософи, поети й дуелянти, параноїки й соціальні аутсайдери, алкоголіки й жертви гашишу — вони принесли з собою в той час нову розстановку сил, нові оригінальні сюжети й пристрасті.

В. Домонтович писав у біографічному нарисі «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти»: «Перша чверть 19 ст. — доба Романтизму. Люди тієї доби — люди пози й довільної гри. На оголений простір стола, разом з колодою карт, покладено два пістолети. Удавано байдужою рукою, пальцями, що не тремтять, годилося вибрати один з них; не кваплячись, піднести його вгору, прикласти холодний отвір до скроні й натиснути. Що з того, якщо краплі крові забарвлять біле поле витягнутої з колоди карт винової кралі?..»

Чи ж не такий романтично піднесений, афектований, постійно націлений на ексцентричні вчинки граф Мархоцький, котрий створив подиву гідну Миньковецьку державу на По-

діллі? Хоч і мініатюрну, а таки ж квазідержаву з багатьма її атрибутами. Наприкінці XVIII століття він, правитель цієї карликової держави в складі Російської імперії, запроваджує там свої закони, привносячи в тихий плін провінційного життя яскраві релігійні свята (незрозуміло, якої конфесії), дух ентузіазму й поваги до людини. Ігнатій Сцибор-Мархоцький видавався багатьом комічною фігурою (певно, саме таким він трохи й був, бо за ним аж забагато всяких ексцентричних епізодів), але, по-перше, він був добрим господарем — саме за його правління вбоге селище Миньківці перетворилося на можливе квітуче містечко. По-друге, він скасував у своїй державі панщину, запровадивши обов'язок селян платити чинш у розмірі трохи більше карбованця за тисячу квадратних сажнів землі. На нього пішли війною всі навколишні поміщики: їхні кріпаки заздрили селянам Миньковецької держави й противилися поміщицькій сваволі. І це — теж вплив Миньковецької держави, де Мархоцький заборонив селян називати хлопами, бидлом, хамами, як це було повсюдно нормою. Мархоцький намагався прищепити всім повагу до людини незалежно від її соціального статусу. Та ще й зібрався споруджувати в Миньківцях університет, щоб кожен бажаючий міг здобути там освіту. Броніслав Гришук у своєму романі-есе «Поділля — колиско і доле» докладно виписав десятиліття війни, що її вели з графом Мархоцьким тодішні польські поміщики.

Вражає й наводить на роздуми такий факт. Коли Мархоцького було черговий раз узято під варту, до імператора Миколи I в Петербург прийшло «всепідданійше прошення», підписане чи не всіма селянами і міщанами Миньковецької держави. Це була справжня сенсація. Владці імперії постійно одержували скарги селян на сваволю поміщиків. А тут — виступ на захист свого поміщика. Цар звелів відпустити Мархоцького з-під варту й провести додаткове розслідування, що, зрештою, довело несправедливість звинувачень правителя Миньковецької держави.

Очевидно, сама епоха романтизму народжувала й формувала таких людей, як Ігнатій Мархоцький, який був тоді не сам такий у своєму роді. Були й інші романтичні лицарі, які не тільки шокували оточення своєю поведінкою, а й прагнули переробити світ, привносили в нього прекрасні ідеї.

Несамовитий отаман Ревуха, він же Вацлав Ржевуський, описаний В. Домонтовичем, — теж яскраве уособлення індивіда цього часу, враженого романтичною афектацією. Все є в цьому житті: ексцентрика, екзотика (він арабізує глибинне подільське село, засипає пісками плодючі чорноземи, перетворюючи край на пустелю, намагається зробити з козацьких нащадків правдивих бедуїнів!), дивовижні одісеї (як гнаний жадобою пізнати людей на лоні природи Рене Шатобріан помандрував аж до ірокезів Америки, так Ржевуський вимандрував арабським світом); усе в цьому житті є гіперболізоване чи й гротескне, але незмінно оригінальне. Він прагнув примирити, поєднати, породичати між собою арабський Схід і Україну, навіть замахувався створити нову релігію. Його щодалі більше зносило до українського берега. Поет, художник, мислитель, він натхненно шукав першоеlement поезії. Романтики проголосили найбільшим поетом народ, а найвидатнішим поетичним твором — народну пісню. Англомовні поети шукали батьківщину поезії — слідом за Осіяном та Вальтером Скоттом — у Шотландії, а поляки Адам Міцкевич, Богдан Залеський, Тимко Падура, Северин Гощинський, Ревуха, Одинець — на Україні. В центрі всього була правітчизняна українська пісня й Україна як правітчизна поезії» (В.Домонтович).

Граф Ржевуський-Ревуха, який, окрім польської, мандруючи світами, вільно послуговувався французькою, арабською, відмовляється від них — тепер він говорить лише українською. Він напродив послідовний у своїй українізації — граф спростачився до рівня селянина. А тим, хто надсилає йому листи, звертаючися як до графа, відповідає: «Туткі в

Савраню немає графів Ржевуських... Є тільки отаман Ревуха...» Шляхта звинувачувала його, що він змужив, здичавів. До нього вживали різноманітних засобів впливу, його навіть застерігав своїм рескриптом Микола II, який вимагав, щоб Ржевуський лишався тим, ким його офіційно зафіксовано в таблиці про ранги, однак отаман Ревуха визначився раз і назавжди. Невідомо, які ще колізії його підстерігали б на його вкраїнському шляху, якби не раптова смерть. Коли вибухнуло польське повстання 1831 року, отаман Ревуха у простолудинському вбранні повів на битву своїх козаків. У котромусь із боїв він тоді й загинув.

В'ячеслав Липинський, який присвятив себе служінню українській ідеї та українській історії і став ідеологом українського консерватизму та відомим політичним діячем, писав, що поляки на Правобережжі України склали три групи. Перша — лоялісти чи угодовці — підтримували російський царський трон. Друга — польські націоналісти — мала мету відновити Польську державу в передподілових межах. Третя група — українофіли, чимало з яких уписали свої імена в українську історію та культуру.

Такі поляки, котрі народились і зросли на Україні, раптом із подивом озиралися довкола себе й бачили народ із такою драматичною та героїчною історією, бачили своєрідну культуру, чули величний епос, що лунав під рокіт бандур із уст кобзарів (хтось назвав їх українськими Гомерами). Епоха романтизму значно активізувала зацікавлення українською старовиною, захоплення нею, ба навіть щире прагнення породитися з нею. Родовиті шляхтичі не тільки вбиралися в героїчні шати козацьких отаманів і гетьманів, не тільки набирали собі з українців воїнство за запорозьким взірцем, а й зчаста ідентифікували себе виключно, як для польського середовища.

Феномен «української школи» в польській літературі — одна з яскравих сторінок цього процесу. Відомий українофіл

і письменник Міхал Грабовський підкреслив один із епізодів «української школи»: «Троє наших українських поетів зобразили три цілком відмінні України. Гощинський — гайдамацьку Україну, Залеський — козацьку, а Мальчевський — польську, шляхетську Україну». Вплив усіх цих творів — і не тільки цих — на українську літературу тільки починає осмислюватися. Володимир Гнатюк писав про віршовану повість «Канівський замок» Северина Гощинського як про попередника Шевченкових «Гайдамаків». Про це ж говорить Григорій Грабович, наголошуючи на тому, що Шевченкові «Гайдамаки» — найважливіша літературна реакція на «Канівський замок». А при тому він стверджує, що найбільший відгомін «Канівського замку» «зокрема й романтичного українофільства взагалі був відчутний у політичній сфері, а точніше — на терені політичної ідеології. Після невдалого польського повстання 1831 року емігрантська політична атмосфера породила ряд сміливих і несподіваних політичних концепцій».

І в цьому контексті дуже цікаво подивитися на вельми оригінальну життєву історію Міхала Чайковського. Це справді надзвичайно вдячна «модель» для історичного романіста.

Власне, саме його життя сповнене духом авантюриництва й дивовижних, почасти парадоксальних поворотів долі, — це вже гостросюжетний роман а ля Олександр Дюма. Не випадково ж до цієї постаті звертаються польські автори. Лисяк-Рудницький згадує «Дивне життя Садика Паші» (Садик Паша — це Міхал Чайковський. — *М.С.*) Ядвіги Худзіковської, а також розлогу біографічну студію авторства Францішека Равіта-Гавронського. Чимало написано в Польщі й про літературну творчість Чайковського (незважаючи на своє бурхливе життя, він дивує ще й особливою творчою продуктивністю). Історики літератури цілком поважно трактують його роман «Вернигора», в якому відлунюються події гайдамацького повстання 1768 року.

Авторський пафос твору продиктований ідеєю єдності українців і поляків для протистояння спільному ворогові — Російській імперії. Роман «Гетьман України» — це життя й боротьба Івана Виговського, близького Чайковському саме як співтворця Гадяцької унії.

Отже, син київського городничого Станіслава й Петронеллі (в дівочтві Глембоцької) Чайковських з'явився на світ 29 листопада 1804 року в селі Гальчинці побіля Бердичева на Житомирщині. Його родичі були посвячені зі спадкоємцями гетьмана Івана Брюховецького. І Чайковський пишався цим фактом.

Характерно, що в школі в Бердичеві, окрім традиційного культивування французької мови, манер та військової підготовки (такий був ухил школи), панував дух козацької романтики. Про це сам Чайковський захоплено розповів у своїх спогадах. Не один він вийшов звідти романтичним козакофілом.

Завершивши навчання, Чайковський їде до Варшави, де опиняється в колі найвідоміших тоді польських аристократів. Тоді ж російський цар Микола I надає йому статус свого камер-юнкера. Його чекає перспективна кар'єра при царському дворі. Однак Чайковський стає в 1831 році в лави повстанців — він поручник волинської кавалерії Кароля Ружицького. Після поразки повстання разом із багатьма молодими людьми змушений емігрувати до Франції. Починається довгий період розлуки з рідною землею. Його життя стало нагадувати гостросюжетний роман. Не випадково ж воно й зацікавило романіста Івана Корсака.

Важливим для зрозуміння поглядів і переконань Чайковського є такий факт. 1835 року під час історичного конгресу в Парижі він виступив із рефератом «Джерела та впливи козацької доби на півночі й сході». Він стверджував: козаччина — це не тільки воєнна звитяга й переможні баталії запорозьких лицарів, а й особлива культура, в якій таке важливе місце по-

сідають народна поезія та кобзарство. Чайковський також наголошував, що народне живомов'я було основою тодішньої української літератури. Водночас із цим промовець наполягав: польський поет Богдан Залеський поклав початок оспівування козащини й української теми взагалі в польській літературі, і це дало в ній голосне відлуння.

Ця лекція, за словами І. Лисяка-Рудницького, дає концентроване вираження політичної ідеології Чайковського. Наголошуючи на тому, що Україна — досконале втілення справжнього слов'янського духу, він високо відгукується про козацьких гетьманів — і не тільки про Мазепу, який у Польщі не був одіозною постаттю, а й навіть про Богдана Хмельницького, що було вельми ризикованим для поляка, оскільки він наражався на гнів співвітчизників. Ось слова Чайковського про Хмельницького: «Своїм генієм цей чоловік заслуговує на звання героя козацтва. Але пам'ять про нього заплямувало велике безчестя: він віддав свою батьківщину московському цареві, відокремивши козаків від поляків, їхніх братів і природних союзників...»

Чайковський був переконаний, що українська школа є не тільки в польській, а й навіть у російській літературі. І, як на найяскравішого її репрезентанта, вказував на Кондратія Рилєєва з його поемою про Андрія Войнаровського, з його цікавістю до української історії.

До речі, про літературу. Чайковський був талановитим прозаїком, майстром історичного жанру. За свідченнями літературознавців, його творами зачитувалися не менше, аніж романами популярного історичного романіста Юзефа Крашевського. Він був письменником у дусі Вальтера Скотта — його цікавили передовсім не конкретні постаті з історії, а вигадані персонажі, як писав Микола Рибак, «виідеалізовані ним особи отаманів або свавільних та відважних юнаків», повінчаних із Січчю.

«Козацькими повістями» 1837 року започаткувалася його

літературна біографія. Дивовижно продуктивний, він видавав книжку за книжкою. Можливо, найкраще з ним написаного — романи «Гетьман України» (про Івана Виговського) та «Вернигора» (про гайдамацьке повстання 1768 року); вважається, що саме «Вернигора» також належить до тієї лектури, яка інспірувала «Гайдамаки» Тараса Шевченка.

Вже коли в польській літературі з'явився Генрик Сенкевич, то всі історичні романісти — а з ними ж, звичайно, й Чайковський — були відсунуті на значно скромніші місця в історії письменства, вони помітно втратили популярність, а декого й узагалі майже забуто. Чайковський у Польщі відомий сьогодні переважно історикам літератури. Але в Україні цікаво було б перевидати для юнацтва його романи, в яких прославлено козацький орден.

У Парижі Міхал Чайковський одружився з французенкою Леонідою Габарет, яка народить йому чотирьох дітей, активно займається журналістикою. Здається, він утратив саме в ту життєву колію, з якої вже не зверне до останніх своїх днів.

Та йому судилося прожити ще одне життя. На той час Париж був центром польської еміграції. Кількість її наростала після невдалого повстання 1831 року. Провідником еміграції став князь Адам Чарторийський. У його просторому домі, що мав назву «Готель Лямбер», збиралися найвидатніші представники екзильного поляцтва. До речі, в «Готелі Лямберт» була велика бібліотека й тут тривалий час працював Адам Міцкевич.

Політична доктрина Адама Чарторийського полягала в тому, щоб підтримувати визвольний рух усіх слов'янських народів, що перебували в колоніальній залежності. У такий спосіб, вважав він, з'являться сприятливі обставини для здобуття незалежності Польщі. У гіпотетичних сюжетах Адама Чарторийського кульмінаційним спалахом цієї боротьби бачився похід західноєвропейських держав разом із Туреччи-

ною проти Російської імперії — найголовнішого ворога Польщі.

Чарторийський покладав великі надії на Чайковського. Освічений, кмітливий, добре вихований, хоробрий — справжня знахідка і для дипломатичних, і для воєнних справ. А його козакофільство й узагалі українолюбство, через які на Чайковського так злісно косував дехто з оточення Чарторийського, бачилися Чарторийському великим козирем у можливій визвольній війні — за Чайковським охоче підуть українські волонтери, як воно, зрештою, й сталося.

Чарторийський веде дипломатичні інтриги з урядами Франції, Англії, Туреччини. Остання посідає в його планах чи не першорядне місце — у війнах із Туреччиною Росія загарбала турецькі землі. Турецький уряд охоче йде на діалог із провідником польської еміграції.

1841 року до Стамбула відряджено Міхала Чайковського. Офіційна мета його місії — зовсім безневинна: історичні та етнографічні студії серед турецьких слов'ян, яких там дуже багато. Насправді ж історичний романіст Чайковський — політичний агент із надзвичайно серйозними завданнями. Він має бути не тільки інформатором про загострення турецько-російських стосунків, не тільки всіма можливими способами активізувати те загострення, а й творити там військову форму для майбутніх баталій.

Так починається тридцятирічний період біографії Чайковського в Османській імперії. Все це докладно й цікаво описано в романі Івана Корсака. Він, власне, найбільше зосереджується на турецьких сторінках життєвої історії свого дивовижного героя. Турецька одіссея Чайковського, отамана Чайки, а згодом — Мегмета Садик Паші — це багато тих епізодів, які Стефан Цвейг називав «зоряними часами людства». Користуючись також Цвейговою образною формулою, Чайковського можна зарахувати й до Цвейгових «Будівничих світу». Його смілива і яскрава візія вимальовувала приваб-

ливі для людей довкола нього картини майбутнього, зумовлювала беззастережну віру в його ідеї й вела за ним людей.

Вербувальна акція поміж задунайських запорожців не затяглася — Чайковський швидко створив зразковий козацький корпус. Основу його склали некрасівці. Так іменували себе нащадки восьмитисячного козацького загону під орудою отамана Некраса, які на початку 18 століття перейшли під опіку кримського хана — васала турецького імператора. Турецький уряд активно сприяв Чайковському в його трудах. Йому вірять і майже приязниться до нього (наскільки це можливо в політиці і владі) верховний візир Решид Мустафа Паша. Отаман Чайка (так тепер поіменують поляка) посідає незвично високе як для чужинця становище у Високій Порті. Чайковський — не просто талановитий організатор козацького війська в Туреччині. Він налагоджує контакти з різними силами, що ведуть боротьбу проти Росії (навіть і з Шамілем на Кавказі). Він перебуває у плідному контакті з болгарами та румунами. (Не випадково згодом учені писатимуть навіть про вплив Чайковського на національне відродження Болгарії та Румунії; про це говорить у своєму дослідженні й І. Лисяк-Рудницький). Чайковський виклопотав дозвіл турецького уряду на заснування на Мармуровому морі польської колонії Адампіль (названо її так на честь натхненника й ідеолога еміграції Адама Чарторийського). Активними були контакти Чайковського і з балканськими лідерами, яких він утягує в сферу свого впливу.

Та головне в планах Отамана Чайки — підняти повстання проти Росії безпосередньо в Україні, водночас із цим притягнувши на свій бік донських та кубанських козаків. При спаласі воєнного конфлікту Туреччина — Росія Чайковський планував, що на чолі України постане гетьманський уряд. Гетьманом мав бути він. Подальший сценарій: очолене ним українське військо йде на визволення Польщі. Козацька дружина, сформована Чайковським у Туреччині, викликала

подив і захват усіх, хто її бачив. Сам Міріміран Паша (козацький гетьман, як називали турки Чайковського) згодом писав у своїх спогадах про початки творення козацького війська: «Коли я побачив тих козаків, гордих молодців, зухвалих і правдивих воєнних чортів, здалося мені, що приснилася мені Запорозька Січ та острів Хортиця. І в цей момент я повірив, що срібний ангел, а особливо той білий козацький ангел, воскрес і підняв цю козацьку формацію на ноги, щоб показати світові, чим саме є ті козаки. А коли я ту сотню представив турецькому військовому міністрові Мегметові Алі Паші, то він зі зворушенням довший час не міг прийти в себе і захоплено вигукнув: «Мені треба не тисячу, а десять тисяч таких козаків!» Потім Мегмет умовив султана побачити «те чудо». А коли султан став свідком просто шаленої бойової вправи козаків, він сказав: «Це справді скажені кіннотники!»

Тоді ж султан дозволив Чайковському взяти собі прапор, що належав гетьманові Петрові Дорошенку (зберігався він у грецькому екуменічному патріархаті в Царгороді). Автентичність його potwierдили своїми підписами разом із патріархом дванадцять єпископів та архієпископів, які входили до Святішого Синоду. Михайло Рибак описує той прапор, який «символізує збройне єднання християнства з ісламом. Вишивані емблеми на ньому становили комбінацію українських і турецьких державних знаків: трираменного східнього хреста і турецького півмісяця. Прапор складався з двох різнокольорових частин рівнобіжно до себе прикріплених. Це були поля: одне срібне, на якому яснів православний хрест, а на тлі другого, червоного поля, сяяв срібний півмісяць ісламу. Держак прапора закінчувався вгорі золотим православним хрестом, опертим на срібному півмісяці».

За словами історика, від Дорошенка прапор перейшов до Мазепи, далі — до Орлика. Аж потім, перейшовши кількох кошових отаманів, прапор опинився в кошового Гладкого, а далі після битви за Сілістрію знамено зникло з

козачих рук і незбагненим чином потрапило туди, де воно зберігалося аж до зустрічі з отаманом Чайкою. У Туреччині з Чайковським відбулося дві події, які мали значення для всього його подальшого життя. Перша — зустріч із польською аристократкою, вдовою по російському вельможі Корсакову Людвікою Снядецькою. Чайковський чув легенди про їхнє з Юліушем Словацьким кохання. Тепер же — вона вільна. Поряд із ним. Вона була красунею, а Чайковський не був байдужим до жіночої краси. Чайковський був видатною людиною, а Снядецька, як і кожна нерядова жінка, мала інтуїтивне відчуття на видатних чоловіків, і не могла не захопитися ним. Вона не тільки стала його самовідданою референткою, а й допомагала Чайковському, мобілізувавши для цього всі свої широкі зв'язки. Сучасники згадують, що Снядецька мала не тільки виняткову красу, благородні манери, а й напродив твердий характер. А ще — талант політика. Хоробрий, вольовий, з нападами романтичної гасконати, почасти неврівноважений Чайковський міг у пароксизмі гніву зіпсувати стосунки там, де псувати їх геть невігідно, Снядецька ж — domeжно витримана, незворушно тактовна, надарована отим незбагненим жіночим майже рентгенічним баченням людей — була Чайковському в ролі політичного партнера дуже до пари, доповнюючи його всіма тими дорогоцінними якостями. Тому здавалося, що для їхнього альянсу немає неможливого. Отже, майже виняткова ситуація стосунків чоловіка й жінки: і коханці, і незамінні партнери. В одному з її листів є такі слова: «Тепер я для нього все. Жінка, друг, повірена і нянька». Очевидно, Чайковський почувався щасливим з того, що доля послала йому Снядецьку. Звичайно ж, у нього було немало заздрісників — саме через цю жінку — з-поміж чоловіків, які багато віддали б за те, щоб бути на його місці. Згодом зв'язок із Снядецькою інкримінуватимуть йому його недруги з оточення Чарторийського, виставляючи Чайковського як

особу аморальну, що при живій дружині в Парижі волочився за відомою вдовою.

Друга подія — прийняття ісламу. Міхал Чайковський, отаман Чайка, став тепер Мегметом Садиком. Тобто Мегметом Лояльним. Віднині він був османським службовцем у ранзі генерала. Головною причиною переходу католика Чайковського в іслам стало те, що російський уряд категорично вимагав у Туреччини його видати. В Росії насторожено спостерігали за бурхливою діяльністю отамана Чайки. Й почали ультимативно вимагати видати того, хто, на їхню гадку, відчутно ускладнює російсько-турецькі стосунки. Принагідно додавалося, що Чайковський — бунтівник, котрий ще не постав перед судом за участь у польському повстанні. Турецькі закони брали б Чайковського під свій захист, якби він був мусульманином і громадянином Туреччини, а в цьому статусі він беззахисний, бо він тут — чужинець. Окрім того перехід в іслам розв'язав би матримоніальні колізії Чайковського — католики не мають права на розлучення, а з мусульманина щодо кількох дружин не може бути жодного спиту. Моногамність — не для мусульман. Отже, Чайковський — уже мусульманин, який не підпадає під екстрадицію, та й проблема з Леонідою Габарет у такий спосіб майже перестала існувати. До речі, разом із Чайковським прийняла іслам ціла група його співвітчизників. Скажімо, один із його соратників — Йосиф Бем — став Мурад Пашею. Тепер англійський амбасадор в Істанбулі лорд Рекліфф утратив змогу вимагати на основі постанов Віденського конгресу 1815 року екстрадиції цих поляків.

У Кримську війну Чайковський вступив із прекрасно навченим та озброєним корпусом. Мовою його війська була українська, хоч, окрім українських козаків, там були й російські, а також болгари й дезертири з російської армії. Офіцери — переважно поляки, учасники повстання 1831 року. Неоднораз показав він себе в боях хоробрим і вмілим

командиром. Його корпус блискавично взяв Бухарест. Чайковського було призначено його комендантом. Далі козаки здобули Варну, Ібраїлу, Русук. Чайковський мріяв, що його військо нарешті ввійде в Україну, що стане там сигналом до антиросійського повстання. Відомий історик польської літератури Зигмунт Швейковський писав: «Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої). Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення... За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя». Але воєнна програма Франції та Британії передбачала наступ у Криму. Дунайський фронт, де був зі своїми козаками Чайковський, просто згортався. Марними виявилися всі його плани й надії.

Усе, що він робив, пішло прахом. Усе — в порожнечу. Всі його політичні ставки виявилися марними.

І. Лисяк-Рудницький пише, що польські історики «назагал оцінювали плани Чайковського як химеру, як дивну особисту фантазію». Він також далекий од думки вважати його діяльність зразком реальної політики. Та все ж «ті плани, можливо, мали більше підстав, аніж хотіли б визнати попередні дослідники». Історики дискутують: чи реально існувала в тодішній Україні база для того визвольного руху, який сподівався інспірувати своєю появою на чолі козацької дружини

Чайковський? Чимало суперечок викликали згадки в мемуарах Чайковського про те, що буцімто він одержав 1853 року якийсь маніфест нелегального Комітету України і Бесарабії, що був адресований урядові Високої Порти. В тому документі недвозначно йшлося про готовність комітету підтримати турецьку інвазію в Україну та Бесарабію для унезалежнення від Росії. Більшість істориків вважає, що то — містифікація Чайковського, хоча він називав навіть імена людей, котрі підписали маніфест. І сам І. Лисяк-Рудницький стверджував: ті люди — фікція, їх ніколи не існувало в природі. Однак професор Омелян Пріцак підтвердив реальність декого зі згаданих діячів. Навіть наголосив, що один із них — генерал Дабіжа — мав мазепинську орієнтацію, друкував статті в «Киевской старине». А саме генерал-майор, князь Дабіжа, за словами Чайковського, був головою Комітету України і Бесарабії. Отже, не все тут до кінця з'ясовано. Простір лишається не тільки для гіпотез, а й для емпірики. Можливо, знайдуться ще якісь документи про цей комітет і його епістолярний контакт із султанською канцелярією.

Чайковський одержує звістку з Парижа: померла його офіційна в католицькому шлюбі дружина Леоніда Габарет. Видоросли його діти від неї. Він має добрі стосунки з усіма. Не зважаючи на те, що екзильне поляцтво звинувачує його в усіх смертних гріхах, вони не відвернулися від нього. Один із синів навіть служив у його козацькому корпусі.

Ситуація Чайковського в польському таборі напружена й хистка. Постійних нападок — за спогадами самого Чайковського — він зазнав за своє послідовне українофільство, а особливо ж за підтримку проекту автономної козацької гетьманської держави України як васала Оттоманської Порти. Це було повернення до тих прав і прерогатив, які надавала Туреччина гетьманам Петрові Дорошенку, Іванові Мазепі, Пилипові Орлику. Якщо конфедерацію гетьманської України й Польщі опоненти Чайковського ще с'як-так приймали і

сприймали, то цього — ні. Категорично. Відірвати Україну від Росії не для Польщі, а для того, щоб віддати її під протекторат Порту? Туреччина — союзен України? Ніколи, нізащо!

Зрештою, чи не від перших його днів у столиці Туреччини пішли злісні нашепти на нього князеві Чарторийському. Зазнав отаман Чайка і найнеймовірніших наклепів і найбрудніших інсинуацій. Цим завжди нестримно грішить будь-яке політичне середовище, а особливо ж — еміграція, де сам ґрунт жорсткої конкуренції за лідерство й за «хлібні» місця фаворитів завжди активізує ось такі неблагородні прийоми зведення поррахунків. Чайковського навіть мали відсторонити від командування корпусом — стільки непростимих гріхів навішав на нього родич Чарторийського Володислав Замойський. Добре, що для перевірки всіх звинувачень із «Готелю Лямбер» до Туреччини відрядили доброго приятеля Чайковського Адама Міцкевича, який своїм авторитетом оборонив отамана Чайку. До речі, поет навіть записався до корпусу Чайковського. Його занесли до реєстру журилівської сотні, де командиром був онук отамана Ляха, що протягом тридцяти літ виконував обов'язки тутешнього кошового.

Міцкевичу приписують такі слова, мовлені після аналізу колізії Чайковський — Замойський: «В 1831 році ми боролися за дотримання конституції, але сьогодні треба боротися за Польщу. Всі поляки повинні бути вояками, а всі русини повинні бути, як за часів Хмельницького, козаками». Мовляв, це справді втілено в реальність тут, у Туреччині, під орудою Міхала Чайковського.

Після наглої смерті Міцкевича від холери (це сталося в Константинополі) отаман Чайка втратив свого послідовного оборонця. Йому знову отруювали існування тими ж випробуваними способами. А після закінчення Кримської війни, коли в екзильному польському таборі запанувало розчарування, Чайковського почали буквально цькувати.

У цей час він втрачає Людвіку й лишається в життєвій ролі, до якої він не готовий: самотній. Йому — шістдесят два. Його опосідає депресія. Згодом у своїх мемуарах він наводить такі подробиці: «Князь Адам Чарторийський і гр. Володислав Замойський допрошувалися у французького короля Наполеона III та англійської королеви Вікторії, щоб питання відновлення самостійності Польщі впровадити на тій паризькій конференції, яка передувала мирному договору з 1856 року. Але старання їхні були безуспішні...» Міністром закордонних справ у Наполеона III був поляк Александр Валевський, учасник листопадового повстання 1831 року. Як пише Чайковський, коли до Валевського звернулася польська депутація з тим самим польським питанням, міністр відповів: «Чайковський зумів короги польську і козацьку поставити поруч себе проти Росії. Польська аристократія й демократія відреклися тих корогов, а також відреклися Чайковського. Тому він мусив перейняти чисто козацьку назву й прапор. Ваші легіони не брали участі ані в одній битві, спокійно вживаючи в підпіллі гроші коаліції. Натомість Чайковський, якби він зажадав, щоб ми зайнялися козацькою справою на конференціях, мав би до цього більше права, ніж ви, панове! А за ваші дії в тій війні Росія має вас лиш відповідно винагородити. А імператор (Наполеон III. — *М.С.*) уже втомився будити народ, який хоче спати». Від себе Чайковський додає: ці діячі «польську справу занедбали через уроений страх перед православ'ям і перед свободою народу!»

Легіон Чайковського було демобілізовано, а його самого вповноважили оберігати з невеликим загоном південні кордони Туреччини. Але така роль його зовсім не цікавила, оскільки він був створений зовсім для іншого. Самотність кинула Чайковського в обійми молодій грекуні Терези Теоскольо, яка почала активно намовляти його повернутися в Росію. А тут ще й російський амбасадор у Туреччині Ніколай Ігнат'єв, що часто гостював у Теоскольо, щосили агітував

Чайковського: цар амністує його й поверне йому всі маєтки, справа боротьби за польську незалежність, яку він носить у душі, — безнадійна. Амбасадорові було принципово важливим умовити Чайковського — за ним додому могли потягтися й інші зневірені й розчаровані поляки.

Чайковський виразно бачив, що найближчими десятиліттями в Європі неможлива потужна антиросійська коаліція. В Європі починала домінувати Німеччина, посилена альянсом із Росією. Як стверджує Лисяк-Рудницький, Чайковський завжди мав антинімецькі настрої. В Німеччині він убачав тотальну тевтонську загрозу слов'янству. Надії на оборону слов'янства від тевтонської інвазії Чайковський пов'язував із Росією. Цим також продиктована його переоцінка цінностей. Він згоден просити помилування в Олександра II. Ось такий несподіваний поворот.

Чайковському — шістдесят шість. Разом із Терезою він прибув до Києва. Але тутешні поляки ігнорують його й підкреслено дистанціюються від нього. Він пише мемуари. 1877 року розпочинається нова турецько-російська війна. З Туреччини приходить наказ повернутися на військову службу. Він відмовляється. Його позбавляють статусу високооплачуваного військового пенсіонера. Але він не бідує. Йому надано фінансову підтримку від імператора Олександра II. Теосколько народжує йому доньку. Хрещеним батьком через свого представника став російський імператор. Хрестили дитину, звичайно, в православнім обряді. Мусульманин Садик Паша перейшов у православ'я. І це був ще один його непростий гріх перед співвітчизниками.

Життя чоловіка похилого віку з молодою дружиною — це щоразу аж надто специфічна тема й закручений сюжет із багатьма невідомими. Мав перейти через нього й Чайковський. Він ще тримався, доки поряд із ним був його відданий ад'ютант Морозович. Але коли того не стало, Чайковський відчув: у нього вже немає сил жити далі. І він наклав на себе руки.

За свідченнями сучасників, то були величні похорони. Але в останню дорогу його не проводжав жодний поляк. Сьогодні в це важко повірити, але це — факт.

Мов археолог, що бережно збирає матеріальні сліди далекого минулого, складає до купи факти цього вулканічного життя письменник Іван Корсак. З реставраторською обережністю відновлює духовний образ Чайковського і канву його життя. Дає свою логічно обгрунтовану версію подій та вчинків свого героя. Пропонує читачеві разом із автором осмислювати все, що робив, думав і казав його герой.

Його Чайковський переконує читачів у своїй достеменності — від його фізичної подоби й до думок, почуттів та настроїв. Автор роману зумів також лаконічними, але місткими мазками змалювати широкий історичний контекст. І саме завдяки тому герой постає не в історико-політичному вакуумі, а в живих зв'язках зі своїм часом, у напрузі характерних для епохи і його вдачі конфліктів.

Одне слово, портрет «уписано» в широку панораму. Автор гармонійно врівноважує загальне й індивідуально-конкретне. Маємо всі підстави для твердження: Іван Корсак написав справді важливий і художньо повноцінний історичний твір.

Роман про беззаперечно видатну людину з польської та української історії.

Про поляка з українською групою крові.

Михайло Слабошницький

Літературно-художнє видання

Іван Корсак
Отаман Чайка

Роман

Відповідальна за випуск Л. О. Максименко
Художнє оформлення І.В.Женченко
Комп'ютерна верстка В. Ю. Петік
Коректор О. Б. Степанюк

Підписано до друку 18.05.2010. Формат 84x108/32.
Гарнітура Schoolbook. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 7,42. Ум.-друк. арк. 9,8.

ТОВ «Видавниче підприємство»
«Ярославів вал».
01034, м. Київ-34,
вул. Ярославів Вал, 21-е, оф. 57.
Тел/факс. +380 44 484 53 78.
E-mail: lum2003@ukr.net.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
№2971 від 12.09.2007 р.

Видруковано:
ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»
Київ, вул. Віскозна, 8. тел. 503 00 45

КНИГИ

видавництва «Ярославів Вал»

Звертатися: 01034, м. Київ-34, вул. Ярославів Вал, 21-с, оф. 57.

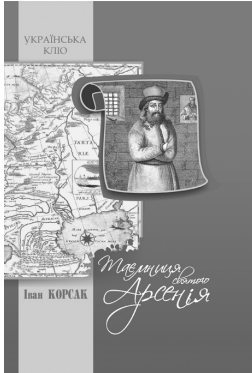
Тел. 486-53-78, email: lum2003@ukr.net, сайт yarval.com.ua.

79035, м. Львів вул. Бузкова, 2.

Тел. 245-00-64; 240-52-77, email: knigi@lviv.farlep.net.

м. Дніпропетровськ, вул. Гоголя, буд. 1, оф. 112.

тел. 056 - 377 - 44 - 93, 056- 745-15-47, 050-320-25-17

Іван Корсак «Мазниця святого Арсенія»

Головний персонаж нової книжки знаного українського літератора з Волині, лауреата премії ім. В. Чорновола Івана Корсака Арсеній Мацієвич (1697–1772) – представник другої хвилі генерації українських просвітителів у Росії. Син священника з волинської шляхти. Останній із супротивників церковних реформ Петра І. Член найсвятішого Синоду. Митрополит Ростовський упродовж 20-ти років (для Ростова це «найсвітліша доба в його історії»). Великий проповідник: залишив 217 проповідей. Завзято обороняв права Церкви від втручання державної влади. Тривала боротьба закінчилась позбавленням сану і довічним ув'язненням.

Сім днів судили митрополита «за превратныя и возмутительныя толкования Св. Писания и за посягательство на спокойствие подданных». Після першого судилища Катерина II відправила його простим ченцем в монастир під Архангельськом. Вдруге віддали під суд вже як політичного злочинця («достойный истязания и лишения жизни») – і та ж цариця наказала замурувати його в казематах Ревельської фортеці.

Астольф де Кюстин «Правда про Росію»

Надзвичайно влучно помітив Кюстин невинну, вічну підозрілість москалів, які й до цього часу вбачають у кожному чужинці шпигуна: «Дипломатичний корпус та європейців взагалі цей уряд із візантійським духом й ціла Росія завжди вважали за ворожих заздрих шпигунів».

Мирослав Дочинець «Лис у винограднику»

Роман Мирослава Дочинця про чоловіка незвичайної долі й унікального хисту, який шукає в провінції свої загублені сліди, а знаходить сенс життя, нові цінності й нове кохання. Роман читається на одному подиху, залишаючи відчуття подарованої долею любовної пригоди. Тут є все - шляхетний стиль, тонка дотепність, призабутий романтизм, детективна інтрига, невідомі читачеві читальність.

Леонід Горlach «Мамай. Мазепа»

Книгу склали історичні віршовані романи, що своєрідно обрамлюють епічний цикл творів Леоніда Горлача. Якщо роман «Мазепа» присвячений героїчній і трагічній постаті української історії, то «Мамай» — поетична імпровізація про легендарного козака характерника, що став символом нашого безсмертного духу. Якщо в першій роботі автор після достовірного вивчення архівних та літературних джерел вимальовує образ гетьмана — патріота України, котрий зазнав краху в боротьбі із сильнішим супротивником, то в другій звільняє трактуює образ улюбленця народу, переносючи його з епохи в епоху.

Микола Горбань «Слово і діло государеве»

Одні з найжахливіших сторінок давнього минулого малюють справи страшної на всю Росію XVIII віку Таємної Канцелярії. Що ж таке була Таємна Канцелярія, що вона робила, чому її так боялись, які стосунки мала вона до України — на ці та інші питання дає відповідь книга, видана 1930 року, а потім надовго заборонена і забута з бажання суверенів з людської пам'яті знання — своєрідний оберіг проти підступу, зради, смертельної небезпеки.

Михайло Слабошпицький «Марія Башкирцева»

Це роман про трагічну долю талановитої художниці — Марії Башкирцевої (1858–1884). Є типи людей, про яких кажуть, що вони талановиті в усьому, чим би не займалися. До них належала Марія Башкирцева. Доля відміряла їй короткий вік — неповні двадцять шість років. Але вона встигла дуже багато. Її полотна сьогодні зберігаються в найвідоміших музеях Франції, України, Росії. Її знаменитий щоденник, ведений французькою, свідчить про неабиякий літературний талант авторки.

Михайло Слабошпицький розповідає про неординарну людську особистість, про багатьох видатних людей мистецтва, з якими пощастило спілкуватися героїні, про хвилюючу, трагічну любов Марії Башкирцевої та французького художника Жюля Бастьєна-Лепажа.

Роман уже витримав кілька видань. Його перекладали в різних країнах.

Віктор Єрофєєв «Енциклопедія російської душі»

Роман Віктора Єрофєєва «Енциклопедія російської душі» викликав шквал обурення в Росії. У травні минулого року вимоги притягти Віктора Єрофєєва до суду пролунали із боку багатьох громадських організацій. 19 викладачів МГУ звернулися до Мосгордуми з проханням підтримати їхню вимогу «заборонити цю книгу Віктора Єрофєєва. За що? Відповідь на це запитання отримає, прочитавши роман.

Василь Шкляр «Чорний ворон»

Роман відтворює одну з найдраматичніших і найбільш замовчуваних сторінок нашої історії — боротьбу українських повстанців проти окупаційної влади в 1920-х роках. Збулося Тарасове пророцтво: повіяв новий вогонь із Холодного Яру, і лицарі лісу освятили зброю на московського ката. Найзапекліші з них — залишенці — продовжили боротьбу навіть тоді, коли в Україні утвердилася диктатура чужинців і не було вже надії на визволення. Таким був загін отамана Чорного Ворона.

